ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ: ΟΙΚΙΑΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Πτυχιακή Μελέτη

Θέμα: Τα χαρακτηριστικά της εφηβικής ηλικίας

Βιβλιογραφική επισκόπηση

Ντούλια Αικατερίνη

Α.Μ.: 9404

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Αικ. Μαριδάκη-Κασσωτάκη, Επίκ. Καθηγήτρια

Μέλη τριμελούς Επιτροπής : Γρ. Παγκάκης, Αναπλ. Καθηγητής

Ελ. Θεοδωροπούλου, Λέκτορας

Αθήνα 2002

Περιεχόμενα

Εισαγωγή ____ **4-6**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο ____ **7**

Η βιοσωματική ανάπτυξη του εφήβου. ____ **7**

1.1. Τα χαρακτηριστικά της σωματικής ανάπτυξης του εφήβου. _ 7

1.1.1. Ύψος και Βάρος. ____ 8-9

1.1.2. Αλλαγές στα όργανα και συστήματα του οργανισμού. ___ 9

1.1.3. Οι Παράγοντες που Επηρεάζουν την Σωματική Ανάπτυξη. ____ 10-11

1.1.4. Προβλήματα των Εφήβων που Σχετίζονται με την Σωματική Ανάπτυξη. ____ 11-13

1.2. Σεξουαλική ωρίμανση: Ήβη. ____ 13-14

1.2.1. Πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης. ____ 14-16

1.2.2. Δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης. ____ 16-17

1.2.3. Χρόνος έναρξης της ήβης. ____ 17-18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο ____ **19**

Η γνωστική ανάπτυξη του εφήβου. ____ **19-20**

2.1. Η νοημοσύνη του εφήβου. ____ 20-24

2.2. Η γλώσσα του εφήβου. ____ 24-25

2.3. Η μνήμη του εφήβου. ____ 26

2.4. Η φαντασία του εφήβου. ____ 27

2.5. Η αντίληψη του εφήβου. ____ 27-28

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο ***29***

Η συναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου. ***29***

3.1. Τα χαρακτηριστικά της συναισθηματικής ανάπτυξης του εφήβου. 30-33

3.2. Συναισθηματικά προβλήματα του εφήβου. 34

3.2.1. Σχέσεις του εφήβου με τους γονείς. 34-35

3.2.2. Σχέσεις του εφήβου με τους συνομήλικους του. 35-36

3.3. Συναισθηματικές διαταραχές. 36-39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο ***40***

Η Κοινωνική Ανάπτυξη Του Εφήβου. ***40-42***

4.1. Τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανάπτυξης του εφήβου. 42-46

4.2. Προβλήματα σχετικά με την κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου. 46

4.2.1. Σύγχυση ρόλων. 46-47

4.2.2. Έφηβοι και ομάδα. 47-49

4.2.3. Έφηβοι και εθιστικές ουσίες. 49-64

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο ***65***

5.1. Συμπεράσματα και προτάσεις. 65-68

Βιβλιογραφία ***69-72***

Εισαγωγή

«Η εφηβεία μας γοητεύει περισσότερο από κάθε άλλη ηλικία. Είναι η περίοδος της ζωής που για αιώνες δοξάζεται και καταδικάζεται πιο πολύ από τους ποιητές, τους φιλοσόφους, τους πολιτικούς. Σε ορισμένες σύγχρονες απόψεις, αναγνωρίζουμε εύκολα ιδέες που ένας οργισμένος Αριστοτέλης διατύπωσε αιώνες πριν. Οι νέοι έλεγε,: « είναι παθιασμένοι, οξύθυμοι και παρασύρονται από τις ορμές τους, ιδιαίτερα τις σεξουαλικές ... που δεν προσπαθούν να συγκρατήσουν. Αλλάζουν εύκολα και είναι άστατοι στις επιθυμίες τους, που είναι περαστικές και έντονες ... και τα λάθη τους, πάντοτε, δεν τα χαρακτηρίζει το μέτρο, αλλά η υπερβολή... φτάνουν πάντοτε στα άκρα και στην αγάπη τους και στο μίσος τους. Πιστεύουν ότι είναι παντογνώστες...». (Κούγκερ, 1981).

Σύμφωνα με άλλο ορισμό «η εφηβική ηλικία, είναι η τελευταία φάση της ανάπτυξης, το τελευταίο στάδιο στην πορεία του ατόμου προς την ωριμότητα. Καλύπτει τη χρονική περίοδο ανάμεσα στην παιδική και στην ώριμη ηλικία και αποτελεί τη φάση της ζωής κατά την οποία πραγματοποιείται τι πέρασμα του ατόμου, από τον κόσμο του παιδιού με την ανεμελιά και την εξάρτηση, στον κόσμο του ενηλίκου με την υπευθυνότητα και την αυτοδιαχείριση. Γι' αυτό η εφηβική ηλικία, χαρακτηρίζεται ως περίοδος μεταβατική» (Παρασκευόπουλος, 1982).

«Η εφηβική ηλικία είναι ένας ευδιάκριτος κρίκος στην αλυσίδα των φάσεων συγκρότησης της ανθρώπινης προσωπικότητας. Είναι η γέφυρα που συνδέει την παιδική με την νεανική ηλικία ... Όλες οι αναπτυξιακές αλλαγές οδηγούν σ' ένα τέρμα: την ωριμότητα

και τη δημιουργία μιας ταυτότητας, δηλαδή μιας εικόνας ατομικής και κοινωνικής παρουσίας» (Κρασανάκης, 1986).

§ Η εφηβική ηλικία αναφέρεται σε ένα χρονικό διάστημα 7 ως 8 ετών. Η έναρξή της τοποθετείται, γύρω στην ηλικία των 12 ως 13 ετών και η λήξη της περίπου στην ηλικία των 19 ως 20 ετών. Παρόλα αυτά ο ακριβής χρονολογικός καθορισμός της εφηβικής ηλικίας, είναι πολύ δύσκολος, καθώς υπάρχουν τεράστιες διαφορές στον χρόνο έναρξης και λήξης της εφηβείας, σαν αποτέλεσμα των ποικίλων βιολογικών και κοινωνικών δεδομένων. Η συνηθέστερη χρονολογική οριοθέτηση και διάκριση της εφηβικής ηλικίας δίδεται ως εξής : «α) προεφηβική ηλικία, ή όψιμη ή ύστερη παιδική ηλικία. Διαρκεί μεταξύ 10-12 ετών για τα κορίτσια και 11-13 ετών για τα αγόρια... β) πρώτη ή πρώιμη εφηβική ηλικία. Καταλαμβάνει το διάστημα μεταξύ 12-14 ετών για τα κορίτσια και 15-16 ετών για τα αγόρια και συμπίπτει με την εμφάνιση των σημαντικότερων σωματο-ψυχικών μεταβολών της εφηβικής ηλικίας. γ) Μέση εφηβική ηλικία. Περιλαμβάνεται μεταξύ του 15ου και 17ου έτους για τα κορίτσια και μεταξύ του 17ου και του 18ου έτους για τα αγόρια...δ) Ύστερη ή προχωρημένη εφηβική ηλικία. Τίθεται μεταξύ του 18ου και 20ου έτους για τα κορίτσια και μεταξύ του 19ου και 21ου έτους για τα αγόρια...» (Κασσωτάκης, 1979).

Σκοπός της εργασίας είναι να παρουσιάσει τα βασικά χαρακτηριστικά της εφηβικής ηλικίας, όπως καταγράφονται στην σχετική ελληνική βιβλιογραφία, με προσπάθεια αναφορών και στην ξένη επιστημονική βιβλιογραφία (Αγγλική).

Η εργασία στρέφεται και στους τέσσερις τομείς της ανάπτυξης: τον βιοσωματικό, το γνωστικό, τον συναισθηματικό και τον κοινωνικό.

Αποτελείται από πέντε κεφάλαια.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια μελέτης των χαρακτηριστικών που αφορούν την βιολογική και σωματική ανάπτυξη του εφήβου.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά της γνωστικής ανάπτυξης καθώς επίσης και οι επικρατούσες σήμερα απόψεις που αφορούν την αναπτυξιακή πορεία των γνωστικών χαρακτηριστικών.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται προσπάθεια μελέτης των χαρακτηριστικών που αφορούν την συναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου καθώς επίσης και των προβλημάτων που απορρέουν από αυτή την ανάπτυξη με αναφορά σε έρευνες που έχουν γίνει στον Ελληνικό χώρο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά που αφορούν την κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου καθώς και τα προβλήματα που απορρέουν από αυτήν. Παρουσιάζονται επίσης και τα αποτελέσματα ερευνών που έγιναν

Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα συμπεράσματα και οι προτάσεις που αφορούν την βιβλιογραφική έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1°

Η βιοσωματική ανάπτυξη του εφήβου.

«Η εφηβική ηλικία είναι η περίοδος της ραγδαίας ανάπτυξης και της καθολικής μεταβολής του σώματος του εφήβου». (Παρασκευόπουλος, 1982). Οι βιοσωματικές αλλαγές που συμβαίνουν στον έφηβο είναι βέβαια ορατές εξωτερικά, αλλά είναι αποτέλεσμα εσωτερικών διεργασιών του οργανισμού, οφείλονται σε βιολογικούς παράγοντες και έχουν σαν σκοπό τη διαμόρφωση ενός ώριμου οργανισμού.

Αυτές οι αλλαγές είναι α) Η σωματική ανάπτυξη, που περιλαμβάνει την ανάπτυξη και ωρίμανση όλων των οργάνων και συστημάτων του οργανισμού και β) Η εμφάνιση της ήβης, που έχει σαν αποτέλεσμα τη σεξουαλική ωρίμανση.

1.1. Τα χαρακτηριστικά της σωματικής ανάπτυξης του εφήβου.

Η πορεία της σωματικής ανάπτυξης των εφήβων, χαρακτηρίζεται από τον Κ. Μάνο ως : «Γενική, ανομοιόμορφη και ιδιόρρυθμη». Γενική, γιατί παρατηρείται σε όλους τους εφήβους, ανομοιόμορφη γιατί δεν είναι ομοιόμορφη στα δύο φύλα και ιδιόρρυθμη, γιατί ο κάθε έφηβος έχει το δικό του ρυθμό ανάπτυξης». Γενικά η εφηβεία είναι περίοδος γρήγορης σωματικής ανάπτυξης, ιδίως η προεφηβική ηλικία καθώς και η ηλικία αμέσως μετά την εμφάνιση της ήβης. Η σωματική ανάπτυξη είναι αποτέλεσμα της λειτουργίας των ενδοκρινών αδένων του οργανισμού (κυρίως της υπόφυσης).

1.1.1. Ύψος και Βάρος[1].

Το ανάστημα των εφήβων, μετά από μια στασιμότητα γύρω στο 10ο έτος, αυξάνει κατά 20-25 εκατοστά, κυρίως μέχρι το 16ο έτος (Μάνος, 1986). Η ανάπτυξη είναι πολύ ασθενής μέχρι το 20ο έτος και ακόμη πιο ασθενής ή μηδαμινή μετά, όταν δηλαδή έχει πια εξαφανιστεί ο συζευκτικός χόνδρος.

Η αύξηση του αναστήματος είναι απότομη και ακανόνιστη. Αρχικά, αναπτύσσονται τα άκρα και στην συνέχεια ο κορμός του σώματος. Τα κορίτσια παίρνουν το μεγαλύτερο ύψος στο 12ο έτος, περίπου 9 εκατοστά, κατά μέσο όρο, ενώ τα αγόρια στο 14ο έτος, περίπου 10,5 εκατοστά.

Παράλληλα με το ύψος, παρατηρείται και η αύξηση σε βάρος. Τα αγόρια παίρνουν βάρος από το 12ο ως το 16ο έτος, ενώ τα κορίτσια από το 10ο ως το 14ο έτος. Όπως παρατηρούμε, με την έναρξη της ήβης, ο ρυθμός ανάπτυξης των κοριτσιών είναι ταχύτερος με αποτέλεσμα να ξεπερνούν τα αγόρια και σε βάρος και σε ύψος στο 14ο έτος. Μετά το 14ο έτος όμως, και με την ολοκλήρωση της αναπτυξιακής διαδικασίας στο 20ο έτος, τα αγόρια, υπερέχουν των κοριτσιών και στις δύο τιμές (βάρος, ύψος) κατά 10% περίπου. Η αύξηση του ύψους και του βάρους έχει σαν αποτέλεσμα τις μεταβολές στις αναλογίες του σώματος αλλά και του προσώπου. Ειδικότερα, τα αγόρια έχουν φαρδύτερους ώμους, γωνιώδες πρόσωπο λόγω της αύξησης και αλλαγής της σύστασης των οστών αλλά και της αύξησης του μυϊκού τους συστήματος, ενώ στα κορίτσια παρατηρείται ωοειδές πρόσωπο και διεύρυνση της

[1] Τα στοιχεία που παρατίθενται είναι από το βιβλίο του Κ. Μάνου, «Ψυχολογία του εφήβου», Αθήνα, 1986.

λεκάνης, καθώς γίνεται συσσώρευση περισσότερου λίπους στους γλουτούς.

1.1.2. Αλλαγές στα όργανα και συστήματα του οργανισμού.

Όπως προαναφέραμε, η ανάπτυξη του οργανισμού κατά την εφηβεία είναι καθολική. Έτσι σχεδόν όλα τα όργανα του οργανισμού αυξάνουν σε μέγεθος και τροποποιούν την λειτουργία τους. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το νευρικό σύστημα, του οποίου η ανάπτυξη έχει συντελεστεί από την βρεφική ηλικία.

Ειδικότερα το κεφάλι το οποίο κατά την γέννηση έχει το ¼ του συνολικού μήκους του μωρού, τώρα, καταλαμβάνει το 1/8 του συνολικού ύψους του σώματος. Ο εγκέφαλος αυξάνεται μέχρι το 14ο έτος και διαφοροποιείται εσωτερικά. Η καρδιά αυξάνει σε μέγεθος με ταυτόχρονη όμως μείωση του ρυθμού των χτύπων. Αύξηση παρατηρείται και στο πάγκρεας, τη σπλήνα και το στομάχι, που έχει σαν αποτέλεσμα και την αύξηση της όρεξης των εφήβων. Οι πνεύμονες μεγαλώνουν, αυξάνοντας την ζωτική χωρητικότητα (Μάνος, 1986) ιδιαίτερα στα αγόρια, κατά τα έτη 14-16. Η υπεροχή αυτή των αγοριών παραμένει σε όλη την διάρκεια της εφηβείας. Με το τέλος της εφηβείας, τα αγόρια υπερέχουν κατά 35% περίπου έναντι των κορίτσια σε ζωτική χωρητικότητα. Τέλος, ολοκληρώνεται η οδοντοφυΐα. Με το τέλος της εφηβείας οι έφηβοι έχουν 28 από τα 32 δόντια (εκτός των φρονιμίτων).

1.1.3. Οι Παράγοντες που Επηρεάζουν την Σωματική Ανάπτυξη.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την σωματική ανάπτυξη των εφήβων είναι : α) Η κληρονομικότητα. Γονείς παχύσαρκοι έχουν κατά κανόνα παχύσαρκα παιδιά και αντίστοιχα ψηλοί γονείς έχουν ψηλά παιδιά. Οι τελικές διαστάσεις του σώματος, τόσο όσο αφορά το ύψος και το βάρος αλλά και όσον αφορά επιμέρους χαρακτηριστικά όπως π.χ. φαρδιοί ώμοι στα αγόρια, διευρυμένη λεκάνη στα κορίτσια, είναι γεννητικά καθορισμένα. β) Η καλή διατροφή. Η κανονική διατροφή συντελεί στην ομαλή σωματική ανάπτυξη και στην διατήρηση της καλής υγείας. Αντίθετα, «Η μη λήψη από τον οργανισμό του ατόμου των κανονικών θερμίδων ή η αβιταμίνωση ανακόπτουν την σωματική ανάπτυξη και στον έφηβο καθυστερούν την εμφάνιση της ήβης» (Μάνος, 1986). Θα πρέπει εδώ να τονίσουμε πως είναι καλό να αποφεύγονται οι υπερβολές στις διατροφικές συνήθειες του εφήβου, είτε από τον ίδιο, είτε από την οικογένεια, καθώς λόγω της αυξημένης όρεξης που παρατηρείται στην εφηβεία μπορεί ο έφηβος να οδηγηθεί στον υπερσιτισμό και την παχυσαρκία ή και το αντίθετο, στον υποσιτισμό που οδηγούνται κυρίως τα κορίτσια από φόβο μην παχύνουν. γ) Το μορφωτικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, οι επιδράσεις του οποίου είναι έμμεσες ως προς την σωματική ανάπτυξη του εφήβου και αφορούν την καλή διατροφή, την υγιεινή διαβίωση και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που προσφέρει η οικογένεια στον έφηβο. δ) Οι κλιματολογικές συνθήκες, που και αυτές επιδρούν έμμεσα στη σωματική ανάπτυξη, κυρίως όσον αφορά το είδος της διατροφής. ε)Η γενική σωματική κατάσταση. Η εφηβική ηλικία είναι γενικά περίοδος καλής υγείας. Στην χώρα μας, αλλά και

παγκοσμίως, η κύρια αιτία θανάτου κατά την εφηβεία είναι τα ατυχήματα και ακολούθως ως δεύτερη αιτία θανάτου αναφέρονται οι αυτοκτονίες. Οι σοβαρές ασθένειες, σε αυτή την ηλικία, δεν είναι συχνό φαινόμενο. Είναι μάλλον περιττό να αναφέρουμε πως όταν ένα άτομο πάσχει από κάποια σοβαρή ασθένεια η σωματική ανάπτυξη επιβραδύνεται ή, και ανακόπτεται εντελώς. Συνοψίζοντας, θα πρέπει να τονίσουμε πως υπάρχουν και άλλες συνήθειες που υποβοηθούν την σωματική ανάπτυξη όπως «η φυσική αγωγή, η επαφή με την φύση, ο οχτάωρος ύπνος του εφήβου που αρχίζει πριν τα μεσάνυχτα, η υγιεινή ενδυμασία, η φροντίδα για την καθαριότητα του σώματος, οι καλές συνήθειες κατά το φαγητό, η φροντίδα για γερά μάτια και δόντια, η αποφυγή φόβων και εντάσεων» (Μάνος, 1986).

1.1.4. Προβλήματα των Εφήβων που Σχετίζονται με την Σωματική Ανάπτυξη.

Κατά την εφηβική ηλικία, συμβαίνουν έντονες και απότομες σωματικές αλλαγές στο άτομο, που έχουν σαν αποτέλεσμα την δημιουργία στον έφηβο συναισθημάτων άγχους, αγωνίας και ανησυχίας. Ο έφηβος βλέπει το σώμα του να «μεταμορφώνεται». Το «παιδικό». σώμα που είχε συνηθίσει και αποδεχτεί τα προηγούμενα χρόνια «μετατρέπεται» σταδιακά στο σώμα ενός ενήλικα. «Το βιοσωματικό και το ψυχικό σύστημα αλληλοεπηρεάζονται λόγω της οργάνωσης της προσωπικότητας του εφήβου σε μια ενιαία ολότητα. Οι μεταβολές του βιοσωματικού συστήματος συνοδεύονται λόγω της αλληλεπίδρασης από ψυχικά φαινόμενα» (Δερβίσης, 1984). Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος της οικογένειας, αλλά και του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος συμπεριλαμβανομένου και

του σχολείου. Ο ρόλος τους θα πρέπει να είναι καταρχήν συμβουλευτικός, ούτως ώστε ο έφηβος να πληροφορηθεί έγκυρα και σωστά για τις επερχόμενες αλλαγές άλλα και υποβοηθητικός, για να κατανοήσει ο έφηβος πως οι αλλαγές αυτές δεν είναι τίποτα άλλο, παρά η φυσιολογική εξέλιξη κάθε ατόμου προς την ωριμότητα.

Ιδιαίτερη σπουδαιότητα έχουν για τον έφηβο οι γνώμες των συνομήλικων του. «Ο έφηβος κάτω από τις αντιλήψεις των συνομήλικων του, βλέπει το σώμα του υπό ένα καινούργιο φως σαν ένα αντικείμενο όχι πλέον με ουδέτερη αλλά με θετική σεξουαλική δύναμη. Στις κοινωνικές αντιδράσεις επιδοκιμασίας ή αποδοκιμασίας, θαυμασμού ή κοροϊδίας, αποδοχής ή απόρριψης αντιδρά ο έφηβος με τις ανάλογες και αντίστοιχες αντιδράσεις των συστημάτων της αυτοεκτίμησης και της αυτοάμυνας. Έτσι οι σωματικές μεταβολές με την αντανάκλασή τους στις αντιλήψεις προπάντων των συνομήλικων του προκαλούν ορισμένα ψυχικά φαινόμενα» (Δερβίσης, 1984).Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε, πως όσον αφορά τις σχέσεις του εφήβου με τους συνομήλικων του, ο ρόλος των τρίτων (οικογένεια, σχολείο) πρέπει να είναι μεν συμβουλευτικός, αλλά και αποστασιοποιημένος. Παρόλο που αναγνωρίζουμε πως ο έφηβος δεν είναι ακόμη μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα, καλό είναι να αφεθεί να αντιμετωπίσει με τις δικές του δυνάμεις τα προβλήματα ή τις αντιλήψεις (θετικές ή αρνητικές) των συνομηλίκων του για αυτόν. Μια ενδεχόμενη παρέμβαση τρίτων (οικογένεια, σχολείο) ακόμη και αν είναι υπέρ του εφήβου, μπορεί να προκαλέσει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα όπως π.χ. απομόνωση από την ομάδα των συνομηλίκων. Η οικογένεια και το σχολείο θα πρέπει να καθοδηγήσουν τον έφηβο. Να τον βοηθήσουν να ανακαλύψει τις

κλίσεις και τις δεξιότητες του, να επεκτείνει τα ενδιαφέροντά του, καθώς επίσης και να βρίσκονται κοντά του σε ενδεχόμενες δυσκολίες που θα αντιμετωπίσει κατά την προσαρμογή του στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

1.2. Σεξουαλική ωρίμανση: Ήβη.

«Παρόλο που οι νέοι αντιμετωπίζονται διαφορετικά σε κάθε κοινωνία, υπάρχει μια άποψη της εφηβείας που είναι παγκόσμια: οι οργανικές και φυσιολογικές αλλαγές της ήβης, που καθορίζουν την απαρχή της και η ανάγκη του νεαρού ατόμου να προσαρμοστεί και να κυριαρχήσει πάνω σ' αυτές τις αλλαγές. Δεν υπάρχει άλλη αναπτυξιακή αλλαγή πιο βαθιά και πιο απαιτητική». (Κούγκερ, 1980).

Η λέξη «ήβη» στα αρχαία ελληνικά σήμαινε την ακμή της ηλικίας. Η θεά Ήβη ήταν κόρη του Δία και της Ήρας, και συμβόλιζε την αιώνια νεότητα. Ο όρος «ήβη» αναφέρεται, σήμερα, στην πρώτη φάση της εφηβείας όπου γίνεται φανερή η σεξουαλική ωρίμανση.

Η ήβη μπορεί να οριστεί ως «Η κορυφαία βιοσωματική αλλαγή που επισυμβαίνει κατά την περίοδο της εφηβείας είναι η ωρίμανση των γεννητικών οργάνων και η έναρξη της γενετήσιας λειτουργίας. Από την αρχή ακόμη της εφηβείας επέρχονται βιολογικές αλλαγές, οι οποίες μεταβάλλουν το άτομο σε σεξουαλικώς-γενετησιακώς ώριμο, ικανό να αναπαράγει το είδος του. Η πρώτη μάλιστα αυτή φάση της εφηβείας, κατά την οποία επέρχονται οι αλλαγές αυτές στο σύστημα αναπαραγωγής, είναι γνωστή ως περίοδος της ήβης» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Οι μεταβολές στο αναπαραγωγικό σύστημα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

α) στα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης, και

β) στα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης.

Τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά αναφέρονται στα γεννητικά όργανα κάθε φύλου και στις αλλαγές που αυτά υφίστανται στην ανατομία και στην φυσιολογία τους.Η σημασία των πρωτευόντων χαρακτηριστικών στη βιολογία του οργανισμού είναι τεράστια.

Τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης, είναι συνοδευτικά των πρωτευόντων χαρακτηριστικών, και αναφέρονται σε αλλαγές όπως : η ηβική κόμη, η τρίχωση του προσώπου στα αγόρια, η αλλαγή του τόνου της φωνής, τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά είναι μικρότερης σημασίας για τη βιολογία του οργανισμού, έχουν όμως μεγάλη ψυχολογική σημασία για τον έφηβο, καθώς συμβάλλουν στην διαφοροποίηση των δύο φύλων κυρίως, όσον αφορά την εξωτερική εμφάνιση.

Οι μεταβολές αυτές που προκαλούν την σωματική ανάπτυξη και την σεξουαλική ωρίμανση, ελέγχονται, «από ορμόνες που παράγονται από τους ενδοκρινείς αδένες, που και αυτοί, με τη σειρά τους, ενεργοποιούνται από μηνύματα που ξεκινούν από τον υποθάλαμο, ένα σημαντικό συντονιστικό κέντρο του εγκεφάλου» (Κούγκερ, 1981).

1.2.1. Πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης, περιλαμβάνουν τα γεννητικά όργανα κάθε φύλου. Στια γυναίκες είναι οι δύο ωοθήκες, οι δύο σάλπιγγες, η μήτρα, ο κόλπος και το αιδοίο, ενώ στους άντρες, είναι οι όρχεις, οι επιδιδυμίδες, οι σπερματοδόχοι κύστες, ο προστάτης και το πέος.

« Τα γεννητικά όργανα, τόσο στα κορίτσια όσο και στα αγόρια, υπάρχουν κατά την γέννηση, αλλά είναι μικρά σε μέγεθος και λειτουργικός ανενεργά, και παραμένουν αμετάβλητα καθ 'όλη την παιδική ηλικία. Ταχύτατη ανάπτυξη, παρουσιάζουν μετά το 13ο-14ο έτος». (Παρασκευόπουλος, 1982).

Αναλυτικότερα, στα κορίτσια, η ωρίμανση των γεννητικών οργάνων διαπιστώνεται, με την εμφάνιση της πρώτης εμμήνου ρύσεως, περίπου στην ηλικία των $11^{1/2}$ ως $13^{1/2}$ ετών. Από το 9ο έτος περίπου, λόγω της επίδρασης της γοναδοτροπίνης ορμόνης της υπόφυσης, τα ωογόνα κύτταρα των ωοθηκών, εξελίσσονται σε ωοθυλάκια, τα οποία εκκρίνουν οιστρογόνα (θηλυγόνος ορμόνη). Η μήτρα, αυξάνει σε μέγεθος και υφίσταται υπεραιμία. Όταν ένα από το ωοθυλάκια υποστεί ρήξη, το ώριμο ωάριο διοχετεύεται στη σάλπιγγα (ωορρηξία). Αν δεν φτάσει στην μήτρα γονιμοποιημένο ωάριο, ο βλεννογόνος της διασπάται και αποβάλλεται, και έτσι το κορίτσι έχει την πρώτη του έμμηνο ρύση, η οποία διαρκεί περίπου 4-5 ημέρες, για επαναληφθεί εκ νέου ο περιοδικός κύκλος (κάθε 28 ημέρες περίπου).

«Για 1 έως 2 χρόνια μετά την εμφάνιση της πρώτης έμμηνης ρύσης, συνήθως δεν γίνεται ωορρηξία γονιμοποιήσιμου ωαρίου, υπάρχει η λεγόμενη ***εφηβική στειρότητα***» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Από ψυχολογικής απόψεως η εμφάνιση της εμμήνου ρύσεως στα κορίτσια, έχει τεράστια σημασία, καθώς συνήθως συνοδεύεται από αισθήματα ντροπής και άγχους αλλά και από δυσάρεστα σωματικά συμπτώματα, όπως πόνους και κράμπες στην κοιλιά. Για το λόγο αυτό, χρειάζεται έγκυρη και σωστή πληροφόρηση των κοριτσιών, καταρχήν από την οικογένεια (ιδίως από την μητέρα), αλλά και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον (σχολείο).

Όσον αφορά τα αγόρια η ωρίμανση των γεννητικών οργάνων διαπιστώνεται με την ονείρωξη, που συμβαίνει περίπου στην ηλικία των $12^{1/2}$ ως $14^{1/2}$ ετών. Η ονείρωξη, είναι η ακούσια εκσπερμάτωση ώριμου σπέρματος και συνήθως συμβαίνει κατά την διάρκεια του ύπνου. Από το $10^{ο}$ έτος περίπου λόγω της επίδρασης της γοναδοτροπίνης ορμόνης, οι όρχεις αρχίζουν να παράγουν τεστοστερόνη (ανδρογόνος ορμόνη), η οποία συντελεί στην ανάπτυξη των γεννητικών οργάνων, τόσο όσον αφορά την αύξηση του μεγέθους τους, όσον και στην παραγωγή ώριμων σπερματοζωαρίων.

Από ψυχολογικής απόψεως, η ονείρωξη στα αγόρια δεν έχει ιδιαίτερη σημασία όπως έχει η εμφάνιση της εμμήνου ρύσεως στα κορίτσια. Σε πολλά αγόρια μάλιστα, μπορεί να μην γίνει καν αντιληπτή. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία για τα αγόρια, είναι η αύξηση του μεγέθους των γεννητικών τους οργάνων, « τα γεννητικά όργανα των αγοριών, είναι εξωτερικά και προσφέρονται για σύγκριση και συχνά αποτελούν πηγή άγχους και ανησυχίας για την ετερόφυλη καταλληλότητα» (Παρασκευόπουλος, 1982). Πάντως, το τελικό μέγεθος των γεννητικών οργάνων είναι γεννητικά καθορισμένο και οι ατομικές διαφορές είναι τεράστιες.

1.2.2. Δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης.

Εκτός από τα πρωτεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης, όπως προαναφέραμε, εμφανίζονται και τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά, από τα οποία, άλλα προηγούνται χρονικά της εμφανίσεως της ήβης και άλλα ακολουθούν. Τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά, είναι είτε κοινά και για τα δύο φύλα, όπως η εμφάνιση της ηβικής κόμης και η αλλαγή στο περίγραμμα του σώματος, είτε είναι χαρακτηριστικά

μόνο για το ένα φύλο, όπως η τρίχωση του προσώπου στα αγόρια και η διόγκωση του στήθους στα κορίτσια.

Ειδικότερα, στα κορίτσια παρατηρείται : διόγκωση του στήθους, εμφάνιση της ηβικής κόμης, διεύρυνση της λεκάνης, αλλαγή στο περίγραμμα του σώματος, το οποίο παρουσιάζει «καμπυλόγραμμη μορφή» (Παρασκευόπουλος, 1982), τρίχωση των μασχαλών καθώς επίσης και την εμφάνιση χαρακτηριστικής οσμής και στιλπνότητας στο δέρμα.

Όσον αφορά τα αγόρια, παρατηρείται : τρίχωση του προσώπου, του στήθους, των μασχαλών, καθώς επίσης των ποδιών, αλλαγής στο περίγραμμα του σώματος, το οποίο παρουσιάζει «γωνιώδη γεωμετρική μορφή» (Παρασκευόπουλος, 1982), διεύρυνση των ώμων και αύξηση των μυών, εμφάνιση της ηβικής κόμης, καθώς και πτώση του τόνου της φωνής (πτώση της οξύτητας).

Τα δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της ήβης, δεν σχετίζονται άμεσα με την αναπαραγωγική λειτουργία όπως τα πρωτεύοντα, αλλά έμμεσα καθώς "προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά του φύλου (αρρενωπότητα, θηλυκότητα) και συνηγορούν στη σεξουαλική έλξη των ατόμων». (Παρασκευόπουλος, 1982), και για το λόγο αυτό η εμφάνισή τους έχει ιδιαίτερη σημασία για τους εφήβους.

1.2.3. Χρόνος έναρξης της ήβης.

Συνοψίζοντας, θα πρέπει να αναφέρουμε πως υπάρχουν τεράστιες διαφορές μεταξύ των ατόμων, σχετικά με τον χρόνο έναρξης της ήβης. Από έρευνα που έχει διεξαχθεί στην χώρα μας, στην περιοχή των Αθηνών[2], προκύπτει πως η μέση ηλικία της πρώτης έμμηνης ρύσης στις Ελληνίδες είναι το 12,7 έτος.

[2] Κ. Μάνος, «Ψυχολογία του εφήβου», Αθήνα, 1986

Αντίστοιχα στοιχεία όσον αφορά την εμφάνιση της ονειρώξεως στα αγόρια, δυστυχώς δεν υπάρχουν, πάντως είναι γενικώς παραδεκτό, πως τα κορίτσια ωριμάζουν 1,5 έως 2 χρόνια νωρίτερα από τα αγόρια.

Τέλος, οι παράγοντες που επηρεάζουν το χρόνο έναρξης της ήβης είναι «κληρονομικοί και περιβαλλοντικοί» (Παρασκευόπουλος, 1982). Έχει διαπιστωθεί πως μητέρες με πρώιμη ήβη είχαν θυγατέρες με πρώιμη ήβη, καθώς επίσης και γονείς που άνηκαν στα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα είχαν παιδιά που ωρίμαζαν νωρίτερα, λόγω της καλύτερης διατροφής και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης που δεχόταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η γνωστική ανάπτυξη του εφήβου.

Παράλληλα με την βιοσωματική ανάπτυξη, λαμβάνει χώρα και η γνωστική ανάπτυξη του εφήβου. Η σκέψη και η νόηση υφίστανται κατά την εφηβική ηλικία, εντυπωσιακές αλλαγές και μεταβολές. «Ο εγκέφαλος με την έναρξη της ήβης έχει φτάσει σχεδόν στο 95% του τελικού του μεγέθους, εντούτοις και κατά την εφηβεία, - ιδιαίτερα στα πρώτα 3 έως 4 χρόνια – πραγματοποιούνται σημαντικές ποσοτικές και ποιοτικές μεταβολές στις νοητικές ικανότητες του αναπτυσσόμενου ατόμου» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Η γνωστική ανάπτυξη αναφέρεται «στην εξέλιξη των ψυχικών εκείνων λειτουργιών που βοηθούν το άτομο να γνωρίσει τον κόσμο. Αναφέρεται στους μηχανισμούς της μαθήσεως και της κατακτήσεως της γνώσης» (Κρασανάκης, 1986). Οι γνωστικές λειτουργίες του ανθρώπου είναι : η νοημοσύνη, η γλώσσα, η μνήμη, η φαντασία, η αντίληψη. Η ανάπτυξη των γνωστικών λειτουργιών ολοκληρώνεται περί το 16^{0} έτος της ηλικίας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως δεν μπορεί να συνεχιστεί και πέραν αυτού του χρονικού ορίου.

Οι παράγοντες που επηρεάζουν την γνωστική ανάπτυξη είναι γενετικοί και κοινωνικοί. Ο βαθμός ευφυΐας ενός ατόμου, η ικανότητα αντιλήψεως των πραγμάτων, η δυνατή μνήμη είναι χαρακτηριστικά που κληροδοτούνται. Αντίθετα, η γλώσσα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το κοινωνικό περιβάλλον και ιδιαίτερα με την εκπαίδευση, ενώ η φαντασία επηρεάζεται από τα ερεθίσματα που δέχεται το αναπτυσσόμενο άτομο από τον κοινωνικό περίγυρο.

Η γνωστική ανάπτυξη μπορεί, «να εκτιμηθεί ποσοτικά με διάφορα tests νοημοσύνης και ειδικών ικανοτήτων» (Κρασανάκης, 1986).

2.1. Η νοημοσύνη του εφήβου.

Η νοημοσύνη είναι η σπουδαιότερη από τις γνωστικές λειτουργίες. «Είναι η συνισταμένη των γνωστικών μας δυνάμεων. Είναι η σπονδυλική στήλη του πνευματικού μας κορμού... Είναι ο κύριος οδηγός μας στις προσαρμοστικές μας δραστηριότητες». (Κρασανάκης, 1986). Ο Ελβετός γενετικός ψυχολόγος Jean Piaget, μας έχει δώσει την πιο ολοκληρωμένη θεωρία για την ανάπτυξη της νοημοσύνης. Ο Piaget, χαρακτηρίζει την εφηβεία ως την περίοδο των τυπικών νοητικών πράξεων και της αφαιρετικής σκέψης. (Από 12^0 έως 16^0 έτος). Αναφέρει πως η νοημοσύνη είναι η ψυχική λειτουργία που συνιστά το ισχυρότερο όργανο συντονισμού των σχέσεων πνευματικού οργανισμού με το περιβάλλον. Τα χαρακτηριστικά της νοημοσύνης του εφήβου, σύμφωνα με την θεωρία του Piaget, είναι : α) Η κατάκτηση της θεωρητικής ή τυπικής σκέψης, β) ο συνδυασμός των δύο μορφών της αντιστρεψιμότητας, γ) η κατάκτηση της συνδυαστικής ικανότητας, δ) η αντιστροφή της σχέσης πραγματικού και δυνατού και ε) η χρήση του υποθετικοπαραγωγικού συλλογισμού.

Αναλυτικότερα : α) η κατάκτηση της θεωρητικής ή τυπικής σκέψης. Κατά την εφηβική ηλικία η νοημοσύνη γίνεται θεωρητική, καθώς η σκέψη αποδεσμεύεται από το βάρος του συγκεκριμένου. Ότι έχει κατακτηθεί στις προηγούμενες ηλικίες δεν χάνεται, αλλά παίρνει διαφορετική μορφή. Τόσο η σκέψη του παιδιού της σχολική ηλικίας, όσο και η σκέψη του εφήβου, δηλαδή η συγκεκριμένη και η τυπική σκέψη είναι λογική. Η διαφορά τους όμως είναι

ουσιαστική. Η σκέψη του παιδιού της σχολικής ηλικίας είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πραγματικότητα. Προσπαθεί να λύσει τα προβλήματα και να εξάγει συμπεράσματα ξεκινώντας από τα πραγματικά δεδομένα και παραμένει σε αυτά. Ο έφηβος, ακολουθεί την αντίθετη πορεία. Προχωρεί από το θεωρητικό στο πραγματικό. Διατυπώνει υποθέσεις και στην συνέχεια προχωρεί στα πραγματικά δεδομένα, για να διαπιστώσει πια από τις υποθέσεις ισχύει στην πραγματικότητα. «Η σκέψη στην εφηβεία αποκτά μια διανοητική ανεξαρτησία δηλαδή, οι μη παραστατικές έννοιες (γνώσεις) δεν χρωματίζονται πια στον ίδιο βαθμό όπως στην παιδική ηλικία» (Ρεμπλάιν, 1980).

Η ανάπτυξη της μη παραστατικής σκέψης καθρεφτίζεται στην απόδοση ορισμών. Η κατάκτηση της τυπικής σκέψης, έχει σαν αποτέλεσμα ο έφηβος να γίνεται σκεπτικιστής με όσα συμβαίνουν γύρω του και ιδεαλιστής στις λύσεις που δίνει στα προβλήματα, προκαλώντας συνήθως με τις ιδέες του τους γονείς του και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. β) Ο συνδυασμός των δύο μορφών αντιστρεψιμότητας. Ο όρος «αντιστρεψιμότητα», αναφέρεται « Στην πνευματική ικανότητα του ατόμου να συλλαμβάνει μια διανοητική λειτουργία και την αντίθετή της. Είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της νοημοσύνης, μια σκέψη που την καθιστά αμφίδρομη» (Κρασανάκης, 1986). Η αντιστρεψιμότητα εμφανίζεται στην ηλικία των 7-11 ετών, με δύο μορφές που είναι οι εξής : *1. Η αντιστροφή ή άρνηση.* Σύμφωνα με αυτή την μορφή αντιστρεψιμότητας, η σκέψη μπορεί να επανέρχεται στο σημείο από όπου ξεκίνησε, καταργώντας την πράξη που έγινε. «Το αποτέλεσμα της ευθείας και της αντίστροφης αυτής πορείας δράσεως είναι μηδενικό» (Κρασανάκης, 1986). *2. Η αμοιβαιότητα ή συμμετρία.* Η δεύτερη αυτή μορφή αντιστρεψιμότητας αναφέρεται σύμφωνα με τον Piaget στην

αμοιβαία σχέση δύο καταστάσεων ή ενεργειών. Μπορεί δηλαδή η σκέψη να ξαναγυρίσει στο σημείο αφετηρίας, καταργώντας μια διαφορά, με την λογική έννοια του όρου. Όπώς προαναφέραμε, οι δύο μορφές της αντιστρεψιμότητας είναι κατακτήσεις του παιδιού της σχολικής ηλικίας. εκείνο που κατακτάται κατά την εφηβεία, είναι η ικανότητα για την «σύνθεση των δύο αυτών λειτουργιών» (Κρασανάκης, 1986). Σύμφωνα με την θεωρεία του Piaget, η σκέψη κατά την εφηβική ηλικία οργανώνεται « σ' ένα ενιαίο συνυπόλογο σύστημα, το **INRC**». Εκτός των δύο μορφών αντιστρεψιμότητας που αναφέραμε ο Piaget, προσθέτει και άλλες δύο, την ταυτότητα και τη συσχέτιση και έτσι δημιουργείται το σύστημα **INRC** από τα αρχικά των τεσσάρων μορφών αντιστρεψιμότητας. Οι τέσσερις αυτές μορφές δημιουργούν δύο ζεύγη : 1. Ταυτότητα – άρνηση και 2. Αμοιβαιότητα – συσχέτιση. Ο Piaget αναφέρει πως τώρα « ο έφηβος μπορεί να εργάζεται λογικά, καθώς το σύστημα **INRC** απαιτεί μια εσωτερική διεργασία υψηλού επιπέδου. γ) Η κατάκτηση της συνδυαστικής ικανότητας. Η κατάκτηση της συνδυαστικής ικανότητας είναι αποτέλεσμα της απελευθέρωσης της σκέψης από το συγκεκριμένο και το πραγματικό. Αν και « πρόκειται για μια γενική ιδιότητα του πνεύματος, που φαίνεται ασήμαντη, καλύπτει όλες τις άλλες. Κυρίως όμως καλύπτει τη λογική των αναλογιών, που δεν έχουν πια λεκτικά μόνο γνωρίσματα, αλλά και ουσιαστικά». (Κρασανάκης, 1986).

Η συνδυαστική ικανότητα υπάρχει από την νηπιακή ηλικία, η πλήρης όμως ανάπτυξή της γίνεται κατά την εφηβεία. Ο Jean Piaget και η συνεργάτης του Barbel Inhelber εκτέλεσαν το πείραμα του συνδυασμού έγχρωμων και άχρωμων χημικών ουσιών, σε παιδιά, από την νηπιακή έως και την εφηβική ηλικία, για να ελέγξουν την αναπτυξιακή πορεία της συνδυαστικής ικανότητας. Τα

συμπεράσματά τους, όσον αφορά την συνδυαστική ικανότητα κατά την εφηβεία, ήταν πως ο έφηβος : 1. Κατανοεί την μέθοδο που πρέπει να χρησιμοποιήσει. 2. Κάθε ενέργειά του είναι συστηματική και μεθοδική. 3. Κάνει υποθέσεις και προχωρεί στην επαλήθευσή τους. 4. Προχωρεί σε όλους τους δυνατούς συνδυασμούς, ώστε να επιτύχει το αποτέλεσμα. Άρα, συμπερασματικά προκύπτει πως ο έφηβος φτάνει σε αξιόλογο επίπεδο συνδυαστικής ικανότητας. δ) Η αντιστροφή της σχέσης πραγματικού και δυνατού. Στην εφηβική ηλικία έχουμε μια αντιστροφή της σχέσης πραγματικού και δυνατού. «Στην σκέψη του εφήβου, το δυνατό δεν είναι μια απλή προέκταση του πραγματικού. Για τον έφηβο το ίδιο το πραγματικό εξαρτάται από το δυνατό. Το δυνατό στην σκέψη του εφήβου δεν είναι αυθαίρετο η φανταστικό. Αντίθετα, είναι ο φυσικός και λογικός αναγκαίος όρος οργάνωσης και λειτουργίας της σκέψης» (Κρασανάκης,1986).

Στην τυπική σκέψη οφείλεται η ικανότητα του εφήβου να κάνει υποθέσεις και να προχωρεί στην επαλήθευση τους. Το πραγματικό για τον έφηβο είναι το αποτέλεσμα της πιθανής σκέψης, σε αντίθεση με το παιδί της σχολικής ηλικίας, για το οποίο, το δυνατό είναι προέκταση του πραγματικού. ε) Η χρήση του υποθετικοπαραγωγικού συλλογισμού «Η πορεία που ακολουθεί η σκέψη μας, για να φτάσει σε ένα συμπέρασμα από διάφορες λογικές προτάσεις που χρησιμοποιεί λέγεται συλλογισμός ή διαλογισμός», (Κρασανάκης,1986). «Σύμφωνα με τη Λογική, υπάρχουν τρία κύρια είδη συλλογισμών: 1. Ο επαγωγικός, κατά τον οποίο η σκέψη προχωρεί από το μερικό στο γενικό, 2. Ο παραγωγικός, κατά τον οποίο από το γενικό καταλήγουμε στο ειδικό και 3. Ο αναλογικός, του οποίου η πορεία είναι από το μερικό προς

το μερικό» (Παρασκευόπουλος, 1982). Οι τρεις αυτές μορφές συλλογισμού κατακτώνται σταδιακά από το παιδί.

Η τυπική σκέψη του εφήβου είναι υποθετικοπαραγωγική. Ο έφηβος κάνει υποθέσεις και προχωρεί στην επαλήθευση τους, με λογικές μεθόδους. Οι συλλογισμοί γίνονται πάνω σε υποθετικά δεδομένα. «Το περιεχόμενο των εννοιών χάνει πια τη σημασία του όσον αφορά την εξαγωγή συμπερασμάτων. Οι έφηβοι μαντεύουν τους κανόνες των σχημάτων συλλογισμών και αντιλαμβάνονται ότι η εξαγωγή συμπερασμάτων γίνεται πάντα με τον ίδιο τρόπο παρ' ολο που τα περιεχόμενα είναι διαφορετικά» (Ρεμπλάιν, 1980).

Φυσικά δεν εγκαταλείπονται και τα άλλα είδη της συλλογιστικής σκέψης. Ο έφηβος κάνει χρήση και των τριών μορφών συλλογισμού: του επαγωγικού, του αναλογικού, αλλά κυρίως του παραγωγικού, που χαρακτηρίζει και την τυπική σκέψη.

Συνοψίζοντας, πρέπει να αναφέρουμε πως η θεωρητική νοημοσύνη, φέρνει τον έφηβο κοντά στον ενήλικο, σε ένα δηλαδή υψηλό επίπεδο σκέψης. Ο έφηβος αντιμετωπίζει τώρα τα πράγματα με πνεύμα αναλυτικό και ερευνητικό, καθώς διευρύνονται οι πνευματικοί του ορίζοντες. Αυτό που τον χωρίζει πλέον από τον ενήλικο, είναι, όπως σημειώνει ο Γ. Κρασανάκης (1986), η εμπειρία.

2.2. Η γλώσσα του εφήβου.

«Η γλώσσα είναι μια πνευματική λειτουργία που αναπτύσσεται από τις πρώτες μέρες της γέννησης...Είναι ένα φαινόμενο ψυχολογικό και κοινωνικό...Είναι σύστημα εκφράσεως και επικοινωνίας...ένα όργανο στην υπηρεσία της σκέψης.» (Κρασανάκης, 1986). Με την γλώσσα εκφράζουμε τις ιδέες, τις

σκέψεις και τα συναισθήματα μας, και ερχόμαστε σε επαφή με το κοινωνικό μας περιβάλλον.

Το παιδί, από τις πρώτες μέρες μετά τη γέννηση, εκφράζεται με άναρθρες κραυγές. Προοδευτικά, θα φτάσει στον εγωκεντρικό λόγο (ως την ηλικία των 5-6 ετών) όπου μιλά και εκφράζεται για τον εαυτό του. Μετά τα 5-6 χρόνια, το παιδί εκφράζεται με τον κοινωνικοποιημένο λόγο, όπου αισθανεται την «ανάγκη να απευθυνθεί σ' ένα ακροατή και να επικοινωνεί με τους άλλους.» (Κρασανάκης, 1986).

Κατά την εφηβική ηλικία, η γλώσσα γίνεται πραγματικό όργανο επικοινωνίας και εκφράσεως. Ο λόγος στην εφηβεία αντανακλά την «έντονη συναισθηματικότητα» (Παρασκευόπουλος, 1982) της περιόδου αυτής. Ο έφηβος επικοινωνεί με τους γύρω του, και προσπαθεί να κατανοήσει τον εαυτό του. Ο λόγος, «παίρνει τη μορφή εσωστρεφούς μονόλογου και εσωστρεφούς διάλογου» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Το μέγεθος του λεξιλογίου, αυξάνει σημαντικά κατά την εφηβική ηλικία. Στο 14ο έτος της ηλικίας, το ενεργητικό λεξιλόγιο, δηλαδή οι λέξεις που αυθόρμητα χρησιμοποιεί το άτομο στο λόγο του, είναι περίπου 8.000-10.000 λέξεις, ενώ στο 20ο έτος της ηλικίας είναι 18.000-20.000 λέξεις.

Μια άλλη παράμετρος στην εξέλιξη της γλώσσας, είναι η λεγόμενη γλώσσα της εφηβικής κουλτούρας. Πρόκειται για ένα ειδικό λεξιλόγιο, μια γλώσσα που χρησιμοποιείται από ομάδες-παρέες έφηβων, και έχει σαν σκοπό να μην γίνεται κατανοητή από τους άλλους και να διαφοροποιεί με αυτό τον τρόπο την ομάδα-παρέα των έφηβων από το υπόλοιπο κοινωνικό σύνολο.

2.3. Η μνήμη του εφήβου.

Ο όρος «μνήμη» είναι πολύ δύσκολο να οριστεί καθώς δεν αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη νοητική λειτουργία αλλά σε μια σειρά λειτουργικών διαδικασιών. Ο Κ. Πόρποδας, (1992), σημειώνει πως: «μνήμη είναι μια ικανότητα που συνδέεται με την εξέλιξη της ζωής, και ο όρος «μνήμη» σήμερα χρησιμοποιείται με δυο τρόπους: 1) για να προσδιορίσει το περιεχόμενο της μνήμης, δηλαδή αυτό που θυμόμαστε και 2) για να προσδιορίσει μια ανθρώπινη ικανότητα, δηλαδή τη μνημονική ικανότητα». Κατά την Πλατωνική άποψη η μνημονική ικανότητα ήταν ανάλογη με την συγκράτηση των ιχνών πάνω σε μια πλάκα μαλακού κεριού.

Κάθε γνώση βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος στην ικανότητα μνημονικής συγκράτησης των πληροφοριών. Με τον τρόπο αυτό μαθαίνουμε την γλώσσα μας, έχοντας προηγουμένως συγκρατήσει στην μνήμη μας τις έννοιες των λέξεων. Αντίστοιχα, χρησιμοποιούμε αντικείμενα, γιατί έχουμε συγκρατήσει στη μνήμη μας τις ιδιότητες τους.

Η μνήμη υπάρχει από την βρεφική ηλικία. Οι πρώτες αναμνήσεις όμως του ανθρώπου, αρχίζουν από το 4ο έτος της ηλικίας. Με την πάροδο της ηλικίας η μνήμη εξελίσσεται. Στην εφηβεία « η μνήμη γίνεται Λογική, από μηχανική που ήταν κατά την παιδική ηλικία» (Κρασανάκης, 1986). Η μνήμη αναπτύσσεται ραγδαία από το 13ο ως το 16ο έτος και συνεχίζει να εξελίσσεται ως το 25ο έτος της ηλικίας. Υπάρχουν μεγάλες ατομικές διάφορες ως προς τη μνημονική ικανότητα, όπως υπάρχουν και διάφοροι μνημονικοί τύποι (οπτικός, ακουστικός, κινητικός). Αντίστοιχα υπάρχουν άνθρωποι με δυνατή και αδύνατη μνήμη.

2.4. *Η φαντασία του εφήβου.*

Η φαντασία είναι μια από τις κύριες ψυχικές λειτουργίες. Μπορεί να οριστεί ως: «ικανότητα επαναφοράς στη συνείδηση πνευματικών εικόνων, ο συνδυασμός τους και η δημιουργία νέων μορφών» (Κρασανάκης, 1986). Η φαντασία συνδέεται και εξαρτάται από την μνήμη και την πρακτική εμπειρία, καθώς «ανήκει σ'ένα σύστημα λεκτικής και λογικής σκέψης.» (Λούρια, 1995).

Είναι προνόμιο του ανθρώπου και εμφανίζεται με δυο μορφές την αναπαραγωγική και την δημιουργική. Η αναπαραγωγική φαντασία, είναι χαρακτηριστικό του παιδιού, « περιορίζεται στα όρια της άμεσης μνήμης (Λούρια,1995), είναι αχαλίνωτη και ζωηρή.

Αντίθετα, η δημιουργική φαντασία, είναι χαρακτηριστικό του εφήβου και αναφέρεται σε ένα μεταγενέστερο στάδιο ανάπτυξης. Η φαντασία κατά την εφηβεία αποκτά, όπως αναφέρει η Α. Ρ. Λούρια (1995): «Τα χαρακτηριστικά μιας σύνθετης επιδιωκόμενης δραστηριότητας σε προχωρημένο αναπτυξιακό στάδιο». Η εφηβική φαντασία χαρακτηρίζεται από την ονειροπόληση, καθώς ο έφηβος μπορεί να σκέφτεται πάνω σε αφηρημένες ιδέες και να καθορίζει τις άξιες και τις σκέψεις τους με ιδεατούς συλλογισμούς, αλλά και την κριτική ικανότητα, την οποία πλέον διαθέτει και με την οποία μπορεί « να χαλιναγωγεί και να ελέγχει την φαντασία» (Κασσωτάκης,1979).

2.5. *Η αντίληψη του εφήβου.*

Η παραδοσιακή ψυχολογία θεώρησε την αντίληψη ως «φυσική διαδικασία, η οποία μπορούσε να διερευνηθεί με τις βασικές μεθόδους των φυσικών επιστημών» (Πόρποδας, 1992). Τα νεότερα στοιχεία ωστόσο, δείχνουν ότι η αντίληψη είναι: «μια πολύπλοκη

διαδικασία που περιέχει σύνθετες ενέργειες προσανατολισμού, πιθανολογική δομή, ανάλυση και σύνθεση των χαρακτηριστικών που γίνονται αντιληπτά και διεργασίες λήψης αποφάσεων.» (Λούρια, 1995).

Η αντίληψη είναι μια σύνθετη διαδικασία των γνωστικών δραστηριοτήτων και εξαρτάται άμεσα από την εκπαίδευση και την πρακτική εμπειρία. Στην πλήρη ανάπτυξη της θα πρέπει να περιλαμβάνει την «απομόνωση των κυριοτέρων χαρακτηριστικών του σχήματος και την ταξινόμηση στην κατάλληλη γεωμετρική κατηγόρια, καθώς και την ικανότητα διάκρισης 2-3 εκατομμυρίων αποχρώσεων. Η ικανότητα της αντίληψης υπάρχει από τη γέννηση. Τόσο όμως στο βρέφος, όσο και στο παιδί αργότερα, η αντίληψη βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τα πραγματικά δεδομένα. Η πλήρης ανάπτυξη της αντίληψης γίνεται κατά την εφηβεία, σαν συνέπεια της γενικότερης ανάπτυξης όλων των γνωστικών λειτουργιών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Η συναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου.

Η συναισθηματική ανάπτυξη αναφέρεται: «στην δυναμική ευάρεστη ή δυσάρεστη κατάσταση και σε όλα τα ψυχικά φαινόμενα που τη συνοδεύουν, τη κατευθύνουν και τη προσδιορίζουν».(Κρασανάκης, 1986). Η εφηβική ηλικία αποκαλείται από πολλούς ψυχολόγους, ως «ηλικία του συναισθήματος». Η Θ. Δραγώνα (1992), σημειώνει πως: «η ανάδυση ψυχικών συγκρούσεων έχει σαν αποτέλεσμα έναν κατακλυσμό από συναισθήματα».

Τι είναι όμως το συναίσθημα; Είναι «ένα αίσθημα, με τις συγκεκριμένες σκέψεις που προκαλεί, τις ψυχολογικές και βιολογικές καταστάσεις που το συνοδεύουν και το σύνολο των τάσεων προς δράση» (Coleman, 1997).

Υπάρχουν εκατοντάδες συναισθήματα μαζί με τις προσμίξεις τους, τις ποικιλίες, τις μεταλλάξεις και τις αποχρώσεις τους. Παρ' όλα αυτά, τα πρωταρχικά συναισθήματα, από τα οποία πηγάζουν όλα τα υπόλοιπα, είναι «ο θυμός, η θλίψη, ο φόβος, η απόλαυση, η αγάπη, η έκπληξη, η αποστροφή, η ντροπή» (Coleman, 1997).

Τα συναισθήματα βρίσκονται σε αμοιβαία σχέση και εξάρτηση, και είναι προϊόντα, «του "Εγώ", του " Άλλου", και του "Εμείς", τριών αλληλένδετων πόλων, που συνιστούν αυτό που ονομάζουμε συνείδηση» (Κρασανάκης, 1986).

3.1. Τα χαρακτηριστικά της συναισθηματικής ανάπτυξης του εφήβου.

Η εφηβική ηλικία είναι περίοδος αυτοορισμού και για το λόγο αυτό χαρακτηρίζεται ως μεταβατική. Ως φάση συναισθηματικής εξέλιξης καλύπτει την ηλικία από τα 12-13 χρόνια ως τα 20-21.

Η μεταβατική αυτή περίοδος της εφηβείας, είναι αποτέλεσμα, «ποικίλων ψυχοβιολογικών πιέσεων, για τις οποίες έχουν προταθεί δυο κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις. Από την ψυχανάλυση που δίνει έμφαση στην πίεση που προκαλείται από τις εσωτερικές συγκρούσεις που ξεσπούν κατά την εφηβεία και από την κοινωνιολογική προσέγγιση που μελετά τις πιέσεις που ασκούνται από τον κοινωνικό περίγυρο και τη σύγκρουση των ρόλων που αντιμετωπίζει ο έφηβος» (Δραγώνα, 1992).

Ο συναισθηματικός κόσμος του ανθρώπου, οικοδομείται προοδευτικά. Το βρέφος, από την γέννησή του, νιώθει χαρά και λύπη, και εξωτερικεύει τα συναισθήματα του με το κλάμα και το γέλιο. Αντίστοιχα, το παιδί αισθάνεται χαρά, λύπη, φόβο, ζήλια, αγάπη. Τα συναισθήματα του παιδιού της προ-εφηβικής ηλικίας, πηγάζουν από τους άλλους, το εξωτερικό περιβάλλον και αναφέρονται σε αυτούς. Αντίθετα, τα συναισθήματα του εφήβου πηγάζουν από τον εσωτερικό του κόσμο, και συνήθως αναφέρονται στον ίδιο του τον εαυτό.

Η έξαρση των συναισθημάτων, που παρατηρείται κατά την εφηβεία, οφείλεται «στην διατάραξη της ισορροπίας των ορμονών» (Παρασκευόπουλος,1982). Εκτός όμως από τον βιολογικό παράγοντα, ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζει και το κοινωνικό περιβάλλον, και οι σχέσεις που ο έφηβος διατηρεί με τον κοινωνικό περίγυρο.

Τα συναισθηματικά γνωρίσματα του εφήβου είναι πολλά και εκφράζονται με έντονο τρόπο. Το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η ευαισθησία, που πολλές φορές αγγίζει και τα όρια της υπερευαισθησίας. Ο έφηβος απογοητεύεται, θυμώνει, λυπάται πολύ εύκολα. «Διακατέχεται από κακοκεφιά, σκυθρωπότητα και τάση να ξεσπάει σε κλάματα με την παραμικρή αφορμή.» (Παρασκευόπουλος, 1982). Από τα πιο έντονα συναισθήματα της εφηβείας είναι ο φόβος και η αγωνία. Ο φόβος του εφήβου είναι διαφορετικός από τον φόβο του μικρού παιδιού. Το παιδί φοβάται συγκεκριμένα πράγματα και καταστάσεις, όπως διάφορα ζώα ή το σκοτάδι. Ο έφηβος φοβάται για το μέλλον του, «την απόρριψη του από την ομάδα, στην οποία επιθυμεί να ενταχθεί, την γελοιοποίηση, την αποτυχία στις σχολικές εξετάσεις ή οτιδήποτε άλλο μπορεί να μειώσει το γόητρο του» (Κασσωτάκης, 1979). Αγωνία για το σώμα του που αλλάζει, για τον τρόπο που τον βλέπουν οι άλλοι και ιδιαίτερα οι συνομήλικοι του, για το αν είναι ελκυστικός για το άλλο φύλο. Χαρακτηριστική είναι επίσης η νευρικότητα και η ανησυχία που διακατέχει τον έφηβο. Οι γονείς συνήθως παραπονιούνται πως δεν μπορεί να καθίσει ήρεμος σ' ένα μέρος. Η νευρικότητα αυτή, είναι «μια εξωτερική έκφραση εσωτερικής έντασης που βιώνει ο έφηβος» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Η περίοδος της εφηβείας είναι περίοδος μοναξιάς. Ο έφηβος αισθάνεται ότι απέτυχε, επειδή πιστεύει ότι δεν μπόρεσε να φτάσει τα ιδανικά του. «Νιώθει ενοχή, γιατί πιστεύει ότι οι σκέψεις του δεν είναι φυσιολογικές ή γιατί εναντιώθηκε σε ότι θεωρείται σωστό ή γιατί ακόμα θέλει να μείνει παιδί» (Λοφέρ, 1992). Νιώθει ανία. Αισθάνεται πως πλήττει, πως τίποτα δεν μπορεί να τον ικανοποιήσει. Χαρακτηριστική είναι επίσης, η τάση του εφήβου για αποστροφή προς την εργασία, που πολλές φορές μπορεί να φτάσει ως και την

πλήρη αδιαφορία. Συχνά κατά την εφηβεία, παρατηρείται μία κάμψη των σχολικών επιδόσεων των μαθητών. Ο έφηβος αισθάνεται μονίμως κουρασμένος και είναι απρόθυμος να ασχοληθεί με τα μαθήματα του. Η τάση αυτή του εφήβου εκλαμβάνεται λανθασμένα από τους γονείς και τους δάσκαλους του, ως τεμπελιά. Είναι όμως αποτέλεσμα της «ταχείας βιοσωματικής ανάπτυξης και των εσωτερικών βιολογικών διεργασιών». (Παρασκευόπουλος, 1982). Ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος αντιμετώπισης αυτής της τάσης, είναι η συζήτηση με τον έφηβο, ούτως ώστε ο έφηβος να κατανοήσει τις υποχρεώσεις του, αλλά και οι γονείς και οι δάσκαλοι θα πρέπει να κατανοήσουν τις αλλαγές στον βιορυθμό, και να αντιμετωπίσουν τον έφηβο με μια σχετική ανεκτικότητα.

Άλλο χαρακτηριστικό συναίσθημα της εφηβείας είναι η αντίδραση, που πολλές φορές γίνεται ανοιχτή έχθρα προς τους άλλους. Ο έφηβος: «προβάλλει αντιρρήσεις, συνεχώς διαφωνεί, δεν είναι συνεργάσιμος, γκρινιάζει με όλους» (Παρασκευόπουλος, 1982). Ασκεί κριτική σε όλους και για όλα, ιδίως στους γονείς του και στους μεγαλύτερους του. Επιδιώκει να προκαλεί με τις ιδέες και τις σκέψεις του και να εναντιώνεται σε κάθε μορφή εξουσίας.

Γενικά η εφηβεία χαρακτηρίζεται από συναισθηματικές μεταπτώσεις, που «συνδέονται με την ανάπτυξη και εκφράζονται με αισθήματα μοναξιάς, βαριεστιμάρας, αβεβαιότητας ή καταθλιπτικές τάσεις και απόσυρση» (Λοφέρ, 1992). Ο έφηβος μπορεί την μία στιγμή να είναι χαρούμενος και την αμέσως επόμενη μελαγχολικός. Ιδιαίτερο ρόλο διαδραματίζει το κοινωνικό περιβάλλον, τόσο το οικογενειακό όσο και το ευρύτερο «με το οποίο», όπως παρατηρεί ο Μ. Κασσωτάκης (1979) «ο έφηβος άλλοτε συμφιλιώνεται, βρίσκεται πίσω από πολλά συναισθήματά του».

Τέλος, κατά την εφηβεία, παρατηρείται ένα ακόμη σημαντικό φαινόμενο. Είναι «ο κλονισμός της θρησκευτικότητας» (Κρασανάκης, 1986). Ο έφηβος στέκεται με έντονη κριτική διάθεση απέναντι στην θρησκεία και την πίστη. Απομακρύνεται από την θρησκευτική ζωή και αμφισβητεί έντονα τις θρησκευτικές άξιες, έχοντας επηρεαστεί από διάφορες θεωρίες από το σχολείο και την επιστήμη.

Πολλοί ψυχολόγοι κάνουν λόγο για κρίσεις της εφηβικής ηλικίας. «Πρόκειται για μικρές ή μεγάλες μεταβολές, ανάλογα με την ιδιοσυγκρασία του ατόμου, την προηγούμενη αγωγή του, τα εμπόδια που αντιμετωπίζει και τις απαιτήσεις που θέτει ο εαυτός του και η κοινωνία» (Κρασανάκης, 1986). Οι κρίσεις αυτές οδηγούν τον έφηβο σε σύγκρουση με τους άλλους, αλλά και με τον ίδιο του τον εαυτό. Επηρεάζουν σημαντικά και πολλές φορές καθορίζουν αποφασιστικά την διαμόρφωση της προσωπικότητας του. «Οι συγκρούσεις αυτές, μικρές ή μεγάλες, εσωτερικές ή εξωτερικές, είναι ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της συναισθηματικής ζωής του εφήβου». (Κρασανάκης, 1986). Παρόλα αυτά ο έφηβος θα ξεπεράσει σταδιακά τις συναισθηματικές κρίσεις και θα οδηγηθεί στην συναισθηματική ωριμότητα, με το τέλος της εφηβείας, έχοντας ταυτόχρονα αποκτήσει την ικανότητα «να αντιμετωπίζει με ψυχραιμία τις καταστάσεις». (Κασσωτάκης, 1979).

3.2. Συναισθηματικά προβλήματα του εφήβου.

3.2.1. Σχέσεις του εφήβου με τους γονείς.

Ο ρόλος των γονιών είναι ιδιαίτερης σπουδαιότητας για την ανάπτυξη του εφήβου. «Ο έφηβος πρέπει να προχωρήσει από την εξάρτηση που έχει από τους γονείς του στην συναισθηματική ανεξαρτησία» (Λοφέρ, 1992). Ενώ σαν παιδί πίστευε πως οι γονείς του είναι παντογνώστες, τώρα σαν έφηβος κρατά απέναντι τους εχθρική στάση. Διαφωνεί σχεδόν πάντα μαζί τους, γίνεται ανυπάκουος και συχνά τους προσβάλλει ακόμα και με βίαιο τρόπο. Υποτιμά τις γνώσεις και τις δυνάμεις τους και πιστεύει πως δεν μπορούν να τον καταλάβουν. Όπως παρατηρεί ο Γ. Κρασανάκης (1986) «Πολλοί έφηβοι αποφεύγουν σκόπιμα να κυκλοφορούν με τους γονείς τους, για να μην βρεθούν στη δυσάρεστη θέση να τους συστήσουν σε φίλους ή συμμαθητές τους».

Από την άλλη, οι γονείς από φόβο « μήπως χάσουν τα παιδιά τους, καθώς αυτά μεγαλώνουν, γίνονται προστατευτικοί, μερικές φορές μάλιστα υπερπροστατευτικοί» (Χέρμπερτ, 1992).

Ο έφηβος αισθάνεται την αγάπη των γονιών του να τον πνίγει, καθώς επιδιώκει την ψυχολογική ελευθέρια από τους γονείς του θέλει να έχει τις δικές του σκέψεις και τα δικά του συναισθήματα και να συμμετέχει στην λήψη των αποφάσεων που τον αφορούν.

Οι σχέσεις των έφηβων με τους γονείς τους, θα πρέπει να είναι φιλικές, ούτως ώστε μέσω της συζήτησης, να μπορούν να αλληλοβοηθούνται στην νέα κατάσταση που αντιμετωπίζουν.

Υπάρχουν τρεις τύποι γονέων και έφηβων. Αυτοί είναι: α) **Ο αυταρχικός.** Στον τύπο αυτόν κατατάσσονται οι γονείς που αποφασίζουν και ζητούν από τον έφηβο πιστή τήρηση των εντολών

τους. β) **Ο δημοκρατικός**. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζει γονείς που συζητούν με τον έφηβο και βρίσκουν από κοινού το σωστό. γ) **Ο αδιάφορος**. Ο τύπος αυτός των γονέων μένει μακριά απ' όλα τα προβλήματα του εφήβου (Κρασανάκης, 1986).

Οι γονείς πρέπει να βρίσκονται κοντά στα παιδιά τους, να συζητούν μαζί τους και να τα βοηθούν στην αντιμετώπιση των προβλημάτων τους. Οι σχέσεις γονέων-έφηβων πρέπει να διέπονται από αμοιβαίο σεβασμό, αγάπη, εμπιστοσύνη και υπευθυνότητα. Τόσο η αδιαφορία από μέρους των γονέων, όσο και η υπερβολική αγάπη και αυστηρότητα μπορεί να διαταράξουν την ομαλή συναισθηματική ανάπτυξη του εφήβου και να του προκαλέσουν αισθήματα ανασφάλειας και κατωτερότητας έναντι των άλλων, αισθήματα που θα τον συνοδεύουν και στην ενήλικη ζωή του.

3.2.2. Σχέσεις του εφήβου με τους συνομήλικους του.

« Η συνάντηση με το άλλο φύλο γίνεται η βασικότερη πηγή συναισθημάτων του εφήβου». (Κασσωτάκης, 1979). Σε αντίθεση με το παιδί της προεφηβικής ηλικίας, που κρατάει μια σχεδόν εχθρική στάση απέναντι στο άλλο φύλο, ο έφηβος επιδιώκει την συνάντηση με το άλλο φύλο. θέλει να είναι ελκυστικός, να έχει ωραία εμφάνιση και φοβάται την απόρριψη. Για το λόγο αυτό αισθάνεται αγωνιά και άγχος, μη τυχόν και το σώμα του ή γενικότερα η εμφάνιση του δεν συμβαδίζει με τα κοινωνικά στερεότυπα. Ο έφηβος δίδει την μεγαλύτερη βαρύτητα στα εξωτερικά χαρακτηριστικά και όχι στα πνευματικά χαρακτηριστικά. Πρόσφατες ελληνικές έρευνες (Μάνος, 1986), δείχνουν ότι οι έφηβοι, στο συντριπτικό τους ποσοστό, θα ήθελαν να βελτιώσουν την εξωτερική τους εμφάνιση και όχι τις σχολικές επιδόσεις. Ο έφηβος ερωτεύεται τώρα για πρώτη φορά και

συνάπτει σχέσεις με το άλλο φύλο. Ο εφηβικός έρωτας χαρακτηρίζεται από έντονα συναισθήματα, λόγω της γενικότερης συναισθηματικής έντασης αυτής της περιόδου. Πολλοί έφηβοι μάλιστα, τείνουν να δραματοποιούν αυτή την κατάσταση, πιστεύοντας, «πως κανείς άλλος δεν έχει βιώσει παρόμοια συναισθήματα» (Παρασκευόπουλος, 1982).

Ιδιαίτερης σπουδαιότητας είναι για τον έφηβο και η φιλία. Ο έφηβος επιδιώκει την φιλία με τους ομοφύλους του, χωρίς όμως να αποκλείει, όπως το παιδί, και τα άτομα του αντιθέτου φύλου. θέλει να γίνει αποδεκτός από τους φίλους του, και προσπαθεί να εναρμονιστεί πλήρως με την ομάδα. Ντύνεται όπως οι φίλοι του, μιλάει όπως οι φίλοι του, συζητά μαζί τους για τα θέματα που τον απασχολούν. Οι συζητήσεις των έφηβων συνήθως περιστρέφονται γύρω από τα θέματα που αφορούν το σεξ και τις διαπροσωπικές σχέσεις. Για τον έφηβο έχει μεγαλύτερη σημασία η γνώμη των φίλων του, από την γνώμη των γονέων ή των μεγαλύτερων του.

3.3. Συναισθηματικές διαταραχές.

Η εφηβεία, όπως προαναφέραμε, είναι περίοδος έντονης συναισθηματικότητας. Τα έντονα αυτά συναισθήματα έχουν σαν αποτέλεσμα να εμφανίζονται συχνά στους έφηβους, συναισθηματικές διαταραχές. Οι διαταραχές αυτές είναι δύο ειδών α) Οι ακραίες παθολογικές διαταραχές, που εμφανίζονται σπάνια, όπως είναι η σχιζοφρένεια, η νευρική ανορεξία, η βουλιμία. Ο Μ. Χέρμπερτ (1992), συνδέει αυτές τις διαταραχές με την εφηβεία. Η εμφάνιση όμως τέτοιων παθολογικών φαινομένων συνδέεται και με άλλους παράγοντες όπως: 1. η κληρονομικότητα, το ιατρικό ιστορικό δηλαδή του εφήβου 2. το άσχημο οικογενειακό

περιβάλλον (αδιάφοροι γονείς, έλλειψη γονέων) 3. Κάποιας ιδιαίτερης σπουδαιότητας τραυματική εμπειρία (βιασμός) 4. Η επίδραση κοινωνικών παραγόντων, όπως η τηλεόραση (κυρίως οι έφηβες επιθυμούν να μοιάσουν στα ινδάλματα τους, που είναι συνήθως μοντέλα, ηθοποιοί και για το λόγω αυτό καταφεύγουν σε αυστηρές δίαιτες). Όπως προκύπτει «είναι αξιοσημείωτη η συνεχής αύξηση της επίπτωσης της ψυχογενούς ανορεξίας, με ποσοστά που φτάνουν το 0,5-1% σε κορίτσια 14-25 ετών. Ως προς το φύλο, τα κορίτσια υπερέχουν κατά πολύ των αγοριών (10 κορίτσια: 1 αγόρι). Η ανορεξία που εκδηλώνεται στα αγόρια παραπέμπει σε ψύχωση ή βαριά ψυχαναγκαστική διαταραχή. Έχουν αναφερθεί επίσης περιπτώσεις αγοριών με διαταραχή ταυτότητας φύλου που εκδηλώνουν ψυχογενή ανορεξία. Οι διαταραχές διατροφής συνδέονται με πολιτισμικές συνιστώσες όσον αφορά την αιτιολογία τους ή στον τρόπο έκφρασης, όπως αποδεικνύει η σπανιότητα της ψυχογενούς ανορεξίας σε χώρες του Τρίτου Κόσμου *(Λαζαράτου Ε., Αναγνωστόπουλος Δ., Παιδί και Έφηβος, 2001).*

β) Η φυγή, η κατάθλιψη και η αυτοκτονία. Η εμφάνιση αυτών των διαταραχών είναι πιο συχνή. «Η φυγή» όπως αναφέρει ο Γ. Κρασανάκης (1986), «είναι μια μορφή ανασφάλειας, απελπισίας και απομακρύνσεως, από τα εμπόδια που προβάλλονται στον έφηβο». Φυσικά η φυγή δεν λύνει τα προβλήματα του εφήβου. Αντίθετα του δημιουργεί περισσότερα, κυρίως λόγω των κινδύνων που ενέχει η παρατεταμένη απομάκρυνση από το σπίτι σε αυτή την ηλικία. Πρόσφατη ελληνική έρευνα (Μάνος, 1986), έδειξε πως η φυγή των έφηβων κάτω των 16 ετών, διαρκεί λίγο, ενώ η φυγή των μεγαλύτερων έφηβων από το σπίτι, διαρκεί περισσότερο και πιο σπάνια διαρκεί για πάντα. Η φυγή μπορεί να οφείλεται στο άσχημο οικογενειακό περιβάλλον (Μάνος, 1986), σε οικονομικές

δυσχέρειες, στο αίσθημα του εφήβου ότι το περιβάλλον του σπιτιού του τον πνίγει, στην λανθασμένη αντίληψη του εφήβου ότι η φυγή θα του δώσει την ελευθερία του, στην βία που μπορεί να ασκείται στον έφηβο ή σε κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας. «Το ενδιαφέρον για τη μελέτη της κατάθλιψης στα παιδιά και τους εφήβους αυξάνεται ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, με δεδομένο ότι οι μελέτες για την κατάθλιψη στο συγκεκριμένο πληθυσμό άρχισαν συστηματικά από τη δεκαετία του 1970, και ιδιαίτερα μετά το 1980» (Μπίμπου Α., Κιοσέογλου Γρ., Παιδί και Έφηβος, 2001). Η κατάθλιψη, είναι η πιο συχνή συναισθηματική διαταραχή της εφηβείας. Ο έφηβος κλείνεται στον εαυτό του και πιστεύει πως κανείς δεν τον καταλαβαίνει. Αισθάνεται ανίκανος να διαχειριστεί τις νέες ευθύνες και τις συναισθηματικές του εντάσεις. «Νιώθει αβοήθητος, θλιμμένος και άχρηστος» (Χέρμπερτ, 1992). Η ήπια αυτή μορφή της κατάθλιψης εμφανίζεται για κάποιο χρονικό διάστημα σε όλους τους εφήβους. Οι περισσότεροι όμως την ξεπερνούν με τις δικές τους δυνάμεις και σπάνια οδηγούνται στο επόμενο στάδιο που είναι η αυτοκτονία. Σύμφωνα με τη μελέτη, που αναφέρεται στο περιοδικό Παιδί και Έφηβος, (Μπίμπου Α., Κιοσέογλου Γρ., 2001): «ως προς τη συχνότητα της καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, από τα αποτελέσματά μας βρέθηκε ένα ποσοστό 11,5% παιδιών και εφήβων με παρουσία υψηλής καταθλιπτικής συμπτωματολογίας και συμφωνεί με αντίστοιχα δεδομένα από άλλες μελέτες (Cooper & Goodyer, 1993· Kaplan, Hong & Weingold, 1984· Larson & Melin, 1990· Moor et al., 2000· Reinherz et al., 1993). Από το σύνολο των παιδιών και των εφήβων που συμμετείχαν στη μελέτη μας, συγκριτικά περισσότερα κορίτσια ανήκαν στην ομάδα με υψηλή καταθλιπτική συμπτωματολογία (ποσοστό 15,8% συγκριτικά με 3,6% στα αγόρια, αναλογία 4/1).

Αντίστοιχα ευρήματα επιβεβαιώνονται από τις μελέτες των Ivarsson, Lidberg & Gillberg (1994) σε σχολικό δείγμα 524 παιδιών και εφήβων (13-19 χρόνων), όπου βρέθηκε ένα ποσοστό με καταθλιπτική συμπτωματολογία 7% (9,7% κορίτσια και 3,3% αγόρια) και των Ollson, Nordstrom, Arinel & von Knorring, (1999) σε 2.300 παιδιά 16-17 χρόνων, όπου βρέθηκε ένα ποσοστό 13,1% με υψηλό δείκτη καταθλιπτικής συμπτωματολογίας, με ποσοστό 6,3% αγοριών και 19,1% κοριτσιών (αναλογία 1/3)». Πρόσφατη έρευνα που έγινε στην χώρα μας (Μάνος, 1986), έδειξε πως οι αυτοκτονίες, είναι η δεύτερη κατά σειρά αιτία θανάτου στην εφηβεία, με πρώτη τα ατυχήματα. Τα αίτια τόσο της κατάθλιψης όσο και της αυτοκτονίας, είναι συνήθως α) η ερωτική απογοήτευση β) η αποτυχία στις σχολικές εξετάσεις γ) το άσχημο οικογενειακό περιβάλλον.

Ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης των συναισθηματικών διαταραχών είναι βέβαια η πρόληψη τους. Τον σημαντικότερο ρόλο διαδραματίζει η οικογένεια. Οι φιλικές σχέσεις γονέων – έφηβων, η συζήτηση των προβλημάτων, η αγάπη και η εμπιστοσύνη, μπορούν να προλάβουν ή να θεραπεύσουν τις συναισθηματικές διαταραχές. Βέβαια, οι ακραίες παθολογικές διαταραχές, όπως και η κλινική κατάθλιψη πρέπει να αντιμετωπίζονται από ειδικούς γιατρούς και ψυχολόγους. Τέλος, πρέπει να τονίσουμε, πως όταν το οικογενειακό περιβάλλον είναι προβληματικό, ενδείκνυται η απομάκρυνση του εφήβου από αυτό και η τοποθέτηση του σε προνομιακό ίδρυμα, όπου θα μπορεί να απολαμβάνει το αίσθημα ασφάλειας και να ολοκληρώσει ομαλά την ανάπτυξή του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Η Κοινωνική Ανάπτυξη Του Εφήβου.

Όλη η αναπτυξιακή πορεία του εφήβου, η βιοσωματική, η γνωστική, η συναισθηματική έχει σαν σκοπό την ωριμότητα και την ένταξη του ατόμου στην κοινωνία ως ενεργό μέλος της. Η διαδικασία που αφορά την σταδιακή ένταξη του ατόμου στην κοινωνία ονομάζεται κοινωνικοποίηση. Ο Γ. Κρασανάκης, (1986) αναφέρει πως «με τον όρο κοινωνικοποίηση, εννοούμε την προοδευτική ένταξη του ατόμου στην κοινωνία, με την βοήθεια των μέσων επικοινωνίας που διαθέτει και τις πολιτιστικές επιδράσεις που δέχεται». Η κοινωνικοποίηση προϋποθέτει αναπτυγμένη κοινωνικότητα δηλαδή ικανότητα συμβιώσεως με τους άλλους και συνεργασίας μ' αυτούς.

Το κύριο αναπτυξιακό χαρακτηριστικό της εφηβείας είναι όπως αναφέρει ο Έρικσον, η απόκτηση ταυτότητας του Εγώ. Ο Έρικσον υποστηρίζει πως σ' όλη την διάρκεια της ζωής, ο άνθρωπος, καλείται να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει αναπτυξιακές κρίσεις, που χρονικά τοποθετούνται στις αντίστοιχες αναπτυξιακές φάσεις (ηλικίες). Η αναπτυξιακή κρίση που καλείται να ξεπεράσει ο έφηβος είναι η απόκτηση ταυτότητας του Εγώ ή σύγχυση ρόλων.

Πως όμως διαμορφώνεται η ταυτότητα του Εγώ; «Ο έφηβος καλείται να διαμορφώσει μια ενιαία και σταθερή εσωτερική εικόνα για τον εαυτό του ως πρόσωπο και για το ρόλο που θα διαδραματίσει στην κοινωνία». (Παρασκευόπουλος, 1982). Καλείται δηλαδή να ιεραρχήσει τους στόχους και τις αξίες της ζωής του, να αποκτήσει συνείδηση του εαυτού του και του άλλου, να συνεργαστεί

και να έρθει σε επικοινωνία με τον άλλο. Έτσι, ο ρόλος που ο έφηβος θα διαδραματίσει στην κοινωνία, είναι το φυσικό αποτέλεσμα της απόκτησης της ταυτότητας του Εγώ.

«Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης, αρχίζει κατά την εφηβεία. Το βρέφος από την γέννηση του και ως την νηπιακή ηλικία ουσιαστικά αδιαφορεί για το κοινωνικό περιβάλλον. Ασχολείται μόνο με τον εαυτό του και με τα πολύ οικεία σε αυτό πρόσωπα (μητέρα, πατέρας, αδέρφια)». Είναι η λεγόμενη «περίοδος του αυτισμού». (Κρασανάκης, 1986).

Από την νηπιακή ως την εφηβική ηλικία, το παιδί γίνεται σαφώς πιο κοινωνικό. Το σημείο αναφοράς του όμως, παραμένει ο εαυτός του. Οι σχέσεις του με τους άλλους, υπάρχουν, όμως δεν στηρίζονται στην αληθινή επικοινωνία και συνεργασία, αλλά έχουν περισσότερο το χαρακτήρα της αναγκαίας συμβίωσης με τους άλλους. Το παιδί δεν αποζητά την αναγνώριση του από τους άλλους, αλλά αποζητά την προσωπική του ικανοποίηση, βάζοντας τους υπολοίπους στο περιθώριο. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή ως «περίοδος του εγωκεντρισμού» (Κρασανάκης, 1986).

Στην εφηβική ηλικία οι θέσεις και οι στάσεις αυτές αλλάζουν. Ο έφηβος θεωρεί τους άλλους απαραίτητο στοιχείο της ύπαρξης του και επιδιώκει την αναγνώριση του από το κοινωνικό περιβάλλον. Το σημείο αναφοράς του, δεν είναι τώρα ο εαυτός του, αλλά οι άλλοι. Με τον τρόπο αυτό ο έφηβος προσπαθεί να γνωρίσει τον ίδιο του τον εαυτό και όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ριβιέ (1989), «αποκτά και αυτός βαθμιαία συνείδηση του εαυτού του, μέσω του άλλου».

Στην εφηβεία η επικοινωνία γίνεται αληθινή και πραγματική. Οι διαπροσωπικές σχέσεις (φιλία, σχέσεις με τα άτομα του αντίθετου φύλου), τίθενται τώρα στην πραγματική τους βάση, έχοντας όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που τις ορίζουν όπως αγάπη,

αλληλεγγύη, σεβασμός, εντιμότητα. Ο έφηβος έχει συνειδητοποιήσει, όπως παρατηρεί ο Γ. Κρασανάκης, πως «χωρίς τον άλλον δεν μπορεί να υπάρξει το Εγώ». Η αλλαγή αυτή στην στάση του εφήβου, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων και στην κατάκτηση της τυπικής σκέψης, καθώς μόνο μέσω της τυπικής σκέψης υπάρχει πραγματική επικοινωνία.

4.1. Τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ανάπτυξης του εφήβου.

Όπως προαναφέραμε, η εφηβική ηλικία, χαρακτηρίζεται από την διαμόρφωση της «ταυτότητας του Εγώ». Η διαμόρφωση της «ταυτότητας του Εγώ» είναι το τελικό στάδιο της κοινωνικής ωριμότητας. Ο δρόμος όμως προς την κοινωνική ωριμότητα περνάει μέσα από την νεανική κρίση ή όπως οι περισσότεροι ψυχολόγοι την αποκαλούν «κρίση της ταυτότητας». Οι έφηβοι αρχικά αναζητούν την επιβεβαίωση μέσα από την άρνηση των καθιερωμένων ιδεών και άξιων. «Σε μια δεύτερη φάση η κρίση οργανώνεται σε βάθος. Γύρω στα 16 χρόνια έρχεται η ώρα της εμβάθυνσης και του στοχασμού. Το Εγώ αντί να ψάχνει άναρχα προς τα έξω, ανακαλύπτει τον εαυτό του μέσα του. Από αυτή την « λατρεία του Εγώ» θα προκύψει ένα άτομο με συνείδηση της ατομικότητάς του» (Ριβιέ, 1989).

Η νεανική κρίση εκφράζεται με δυο τρόπους α) με την επανάσταση κατά των γονιών και άμεσου περιβάλλοντος και β) με την εξωτερική επιβεβαίωση του Εγώ, την αναζήτηση της πρωτοτυπίας (Ριβιέ, 1989).

Ο έφηβος για να επιβεβαιώσει ότι είναι αυτόνομη προσωπικότητα, επαναστατεί εναντίον των γονιών του και εναντίον των μεγαλυτέρων του (δασκάλων). Λόγω της ανάπτυξης των γνωστικών ικανοτήτων, ο έφηβος διαμορφώνει την δική του κοσμοθεωρία, την οποία πιστεύει κατά τρόπο απόλυτο. Έναντι των γονιών του, κρατά εχθρική στάση. Ο έλεγχος ή μια ενδεχόμενη παρέμβαση των γονιών στην συμπεριφορά ή στις απόψεις του εφήβου, συνήθως τον κάνει πιο επιθετικό και πιο απόλυτο απέναντι τους. Υποτιμά τους γονείς του, συχνά μάλιστα ντρέπεται γι' αυτούς και αποφεύγει να τους γνωρίσει στους φίλους του, ενώ μια χειρονομία τρυφερότητας από τους γονείς του, ιδίως μπροστά στους φίλους του, τον εξαγριώνει. Η συμπεριφορά αυτή παρατηρείται, διότι ο έφηβος επιδιώκει την ανεξαρτητοποίηση του και την αυτονόμηση του, απορρίπτοντας όλα τα πρότυπα και τις εικόνες του παρελθόντος.

Η τελική έκφραση αυτής της συμπεριφοράς γίνεται με την εξωτερική επιβεβαίωση του Εγώ και την αναζήτηση της πρωτοτυπίας. Ο έφηβος, θέλοντας να τονίσει την διαφοροποίηση του από τους γονείς του, αλλά και να γίνει ταυτόχρονα αρεστός στους συνομηλίκους του και μέλος της ομάδας των συνομηλίκων, διαφοροποιεί το ντύσιμο του, που γίνεται εκκεντρικό, το λεξιλόγιο του και γενικά τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά. Το εκκεντρικό ντύσιμο και η χρήση της αργκό, αποτελούν «κωδικούς εισόδου» (Γκότοβος, 1996), του εφήβου στην ομάδα των συνομηλίκων και είναι για τον έφηβο ζητήματα πρωταρχικής σημασίας. Παρατηρούμε λοιπόν, πως ενώ ο έφηβος απορρίπτει τα πρότυπα των γονιών και των μεγαλυτέρων του, επιδιώκει την αναγνώριση του από την ομάδα των συνομηλίκων και την ένταξη του σε αυτή.

Η νεανική κρίση παρουσιάζεται σε όλους τους έφηβους, αλλά δεν εκφράζεται στον ίδιο βαθμό από όλους. Ο βαθμός έκφρασης της νεανικής κρίσης εξαρτάται τόσο από ατομικούς παράγοντες, όπως ο χαρακτήρας του εφήβου, το οικογενειακό περιβάλλον, όσο και από κοινωνικούς παράγοντες, όπως ο κοινωνικός περίγυρος του εφήβου, το είδος της κοινωνίας που πρόκειται να ενταχθεί (αγροτική, βιομηχανική).

Η νεανική κρίση τερματίζεται, όταν το άτομο κατακτήσει την «κοινωνική ωριμότητα» (Ριβιέ, 1989). Ωστόσο, αυτό είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστεί χρονικά, λόγω των παραπάνω παραγόντων.

Η κοινωνική ωριμότητα βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση, με το είδος της κοινωνίας που ζει ο έφηβος, δηλαδή εξαρτάται από τις κυρίαρχες πολιτικό – θρησκευτικές πεποιθήσεις που διέπουν την κοινωνία και για το λόγο αυτό υπάρχουν τεράστιες διαφορές στον προσδιορισμό της «κοινωνικής ωριμότητας».

Στις δικές μας δυτικές κοινωνίες ως «κοινωνικά ώριμο» θεωρείται το άτομο που έχει κατακτήσει τρεις όρους. Αυτοί οι όροι, σύμφωνα με τον Γ. Κρασανάκη (1986), είναι : «α) η αυτονομία, δηλαδή η κατάσταση κατά την οποία το άτομο συνειδητοποιεί την αξία του και απελευθερώνεται από την κηδεμονία των άλλων β) η προσαρμογή στην πραγματικότητα, δηλαδή η εγκατάλειψη κάθε χίμαιρας και ουτοπίας, για μια ρεαλιστική ζωή και γ) η κοινωνική ένταξη, δηλαδή η ισότιμη θέση του ατόμου μέσα στην οργανωμένη κοινωνία».

Στην ηλικία των 18 ετών, δηλαδή σχεδόν με το τέλος της εφηβείας, το άτομο θεωρείται στις δυτικές κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένης και της δικής μας, «κοινωνικά ώριμος». Αναλαμβάνει τις υποχρεώσεις, έναντι του εαυτού του και της

πολιτείας και ταυτόχρονα απολαμβάνει τα δικαιώματά του ως ενήλικας. Έχει το δικαίωμα να ψηφίζει, να παντρευτεί και γενικά να διαθέσει τον εαυτό του σύμφωνα με τις απόψεις και επιθυμίες του. Φυσικά αναλαμβάνει ταυτόχρονα, τις υποχρεώσεις που πηγάζουν από αυτά τα δικαιώματα, καθώς και την απόλυτη ευθύνη των πράξεών του και των ενδεχομένων συνεπειών τους.

Τυπικά λοιπόν και σε ένα μεγάλο μέρος ουσιαστικά, ο έφηβος των 18 ετών είναι «κοινωνικά ώριμος». Ο έφηβος στα 18 του χρόνια, μπορεί να έχει κατακτήσει τους τρεις όρους που προαναφέρθηκαν (αυτονομία, προσαρμογή στην πραγματικότητα, κοινωνική ένταξη) αλλά ουσιαστικά το μόνο πράγμα που δεν έχει ακόμα κατακτήσει και δεν του επιτρέπει να θεωρείται «κοινωνικά ώριμος» είναι η εμπειρία (Κρασανάκης, 1986).

Η διαφορά αυτή, γίνεται εύκολα αντιληπτή από όλους. Ο έφηβος αν και μπορεί να ασκήσει το δικαίωμα του «έκλεγεῖν» στα 18 του χρόνια, δεν μπορεί να γίνει μέλος της εθνικής αντιπροσωπείας, δηλαδή να ασκήσει το δικαίωμα του «έκλέγεσθαι», πριν την συμπλήρωση του 25ου έτους της ηλικίας, σύμφωνα με τους νόμους της πολιτείας. Κατ' αντιστοιχία, οι νόμοι που αναφέρονται στην εφηβική και μετεφηβική ηλικία, προβλέπουν, διαφορετική μεταχείριση, συνήθως επιεικέστερη των ενηλίκων.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να αναφέρουμε πως η κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου, είναι το αποτέλεσμα αλλά και ο τελικός στόχος ολόκληρης της αναπτυξιακής πορείας του εφήβου (βιοσωματικής, γνωστικής, συναισθηματικής).

Στην εφηβεία, διαμορφώνονται οι ιδέες, οι απόψεις και οι πολιτικές πεποιθήσεις που θα διέπουν τον έφηβο και στην μετέπειτα ζωή του. Ακόμη, και με τις ειδικότερες γνώσεις και την εμπειρία που θα αποκτήσει το άτομο στα ακόλουθα χρόνια της ζωής

του, το ιδεολογικό – πολιτικό υπόβαθρο που έχει διαμορφώσει κατά την εφηβεία πολύ σπάνια ανατρέπεται. Με το πέρας της εφηβείας το άτομο διαφοροποιείται, συνήθως ελάχιστα, στις ιδεολογικές – πολιτικές του πεποιθήσεις, εγκαταλείποντας συνήθως τις ακραίες θέσεις που εκφράζονται κατά την εφηβεία. Η Μ. Παντελίδου-Μαλουτά (1987) αναφέρει πως «το άτομο μεγαλώνοντας σκέπτεται με τρόπο [κοινωνικά πιο αποδεκτό], κινείται όμως συνήθως μέσα στο ίδιο ιδεολογικό – πολιτικό πλαίσιο που είχε διαμορφώσει από την εφηβεία».

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν, πως το κοινωνικό περιβάλλον τόσο το στενότερο όπως η οικογένεια αλλά και το ευρύτερο, όπως το σχολείο και ο κοινωνικός περίγυρος επηρεάζουν σημαντικά και ως ένα μεγάλο βαθμό διαμορφώνουν τις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις πολιτικές πεποιθήσεις του εφήβου, δηλαδή μερικά από τα κύρια στοιχεία της προσωπικότητας του. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν και τα προσωπικά και κοινωνικά βιώματα του εφήβου καθώς και η κοινωνία μέσα στην οποία ζει.

4.2. Προβλήματα σχετικά με την κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου.

4.2.1. Σύγχυση ρόλων.

Όπως προαναφέραμε, ο κυρίως αναπτυξιακός στόχος του εφήβου, είναι η διαμόρφωση της «ταυτότητας του Εγώ». Ο έφηβος καλείται να διαμορφώσει, να αποδεχθεί, να οργανώσει και να ιεραρχήσει τις απόψεις, τις αξίες και τις θέσεις του. Καλείται δηλαδή : «να διαμορφώσει μια ενιαία και σταθερή εικόνα για τον

εαυτό του ως πρόσωπο, και για το ρόλο που θα διαδραματίσει μέσα στην κοινωνία». (Παρασκευόπουλος, 1982).

Η αποτυχία ή ο αποπροσανατολισμός της διαμόρφωσης της «ταυτότητας του Εγώ» οδηγεί στην σύγχυση των ρόλων, που αποτελεί και την βασικότερη αιτία των διαταραχών της συμπεριφοράς που παρουσιάζουν οι έφηβοι. Η σύγχυση των ρόλων, εκφράζεται με την απουσία της «ταυτότητας του Εγώ» και έχει σαν αποτέλεσμα την εκδήλωση αντικοινωνικών συμπεριφορών από μέρους των εφήβων, καθώς επιζητούν την επιβεβαίωση και τον αυτοπροσδιορισμό με διαφορετικό τρόπο. Η διαμόρφωση της «ταυτότητας του Εγώ» αποτελεί τον κυριότερο αμυντικό μηχανισμό του εφήβου έναντι των διαταραχών της συμπεριφοράς.

4.2.2. Έφηβοι και ομάδα.

Οι συναισθηματικές μεταπτώσεις και η μοναξιά που βιώνει ο έφηβος, τον οδηγούν στο να αποζητά, σε πρώτο στάδιο, με την είσοδο του στην εφηβεία, την φιλία. Σε δεύτερο στάδιο ο έφηβος αποζητά την ομαδική ζωή και τις σχέσεις με το άλλο φύλο.

Χρονικά, η αναζήτηση της ομαδικής ζωής είναι πιο έντονη στην αρχή και στο μέσο της εφηβείας, περίπου ως το 16^0 έτος, ενώ με το τέλος της εφηβείας παρατηρείται μια ποιοτική αναβάθμιση των σχέσεων του εφήβου με τους άλλους, με αποτέλεσμα να αποκόπτεται σταδιακά από την ομάδα και να δημιουργεί παρέες των 2-3 ατόμων. Οι σχέσεις του εφήβου με το άλλο φύλο ακολουθούν διαφορετική πορεία. Στην αρχή και στο μέσο της εφηβείας, ο έφηβος αν και δείχνει ενδιαφέρον για τα άτομα του αντιθέτου φύλου, τηρεί μια στάση αμυντική και πολλές φορές έντονα ανταγωνιστική απέναντί τους. Μόνο προς το τέλος της

εφηβείας παρατηρείται η εκδήλωση πραγματικού και αληθινού ερωτικού ενδιαφέροντος για τα άτομα του αντίθετου φύλου.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια συγκροτείται και λειτουργεί η ομάδα. Στην αρχή και στο μέσο της εφηβείας η ομάδα αποτελείται από άτομα του ιδίου φύλου. Μετά το 16 έτος δημιουργούνται ομάδες που συμπεριλαμβάνουν και άτομα του αντίθετου φύλου. «Το πρότυπο της ομάδας φαίνεται να ταιριάζει καλύτερα στην αντρική ιδιοσυγκρασία από ότι στην γυναικεία φύση...η καθαρά γυναικεία ομάδα διασπάται γρήγορα σε μικρές υποομάδες... το ομαδικό πνεύμα και η συντροφικότητα είναι πιο φυσικά στο αγόρι και στον άντρα» (Ριβιέ, 1989).

Η ένταξη του εφήβου στην ομάδα και η αποδοχή του από αυτή αποτελεί για τον ίδιο ζήτημα πρωταρχικής σημασίας. Ο έφηβος επιδιώκει με κάθε τρόπο την ένταξή του στην ομάδα. Ψάχνει μέσω της ομάδας να βρει : «ένα λόγο ύπαρξης, ένα ιδανικό του Εγώ, μια ενθαρρυντική εικόνα του εαυτού του που να καθησυχάζει την εσωτερική ανησυχία του και να του δίνει πάλι το αίσθημα της αξίας του» (Ριβιέ, 1989).

Αναζητά την επιβεβαίωση του Εγώ του μέσα από την ομάδα. Η γνώμη των γονιών και των ενηλίκων έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Για τον έφηβο έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα η γνώμη της ομάδας. Για το λόγο αυτό, ντύνεται, μιλά και εκφράζεται με τον ίδιο τρόπο που εκφράζονται και τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Ο έφηβος επιδιώκει τη διαφοροποίηση του από τους ενηλίκους, αλλά την πλήρη ταύτισή του με την ομάδα των συνομηλίκων.

Τα αίτια που ωθούν τους εφήβους στην δημιουργία της ομάδας αλλά και η λειτουργία της ομάδας, είναι πάντοτε ίδια, όποιοι και αν είναι οι σκοποί της ομάδας. Είτε πρόκειται για παρέες, για ομάδες με αθλητικές ή πολιτικές ή πολιτιστικές δραστηριότητες είτε για

ομάδες που έχουν σχέση με την εγκληματικότητα, όπως οι συμμορίες ανηλίκων. Ο έφηβος, μέσω της ομάδας, βιώνει την ψευδαίσθηση της ελευθερίας και της ανεξαρτητοποίησης του από τους γονείς και τους μεγαλύτερους. Δυσκολεύεται όμως να κατανοήσει, πως στην πραγματικότητα και όπως συνήθως γίνεται, ακολουθεί πιστά τις προτροπές και προσταγές της ομάδας.

Η ταύτιση με τα μέλη της ομάδας και η αποδοχή που επιζητά ο έφηβος από τους συνομηλίκους του, είναι ένα φαινόμενο φυσιολογικό και παρατηρείται σε όλους τους εφήβους, αλλά δεν εκφράζεται στον ίδιο βαθμό και με την ίδια ένταση από όλους.

Κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει η οικογένεια και το κοινωνικό περιβάλλον, που καλούνται να βρίσκονται κοντά του και να τροφοδοτούν τον έφηβο με εφόδια και αξίες για να μπορεί να αντεπεξέλθει στις κάθε είδους δυσκολίες.

4.2.3. Έφηβοι και εθιστικές ουσίες.

Στις σύγχρονες κοινωνίες το πρόβλημα της εξάρτησης από τις εθιστικές ουσίες, όπως το αλκοόλ, το τσιγάρο και τα ναρκωτικά έχει λάβει μεγάλες διαστάσεις. Είναι ένα θέμα πολυσύνθετο και για το λόγο αυτό δύσκολα αντιμετωπίσιμο και συνδέεται άμεσα με το σύγχρονο τρόπο ζωής και τις κάθε είδους κοινωνικές επιδράσεις που δέχεται το άτομο. Τα αίτια που οδηγούν τους εφήβους στη χρήση εθιστικών ουσιών είναι η περιέργεια, ο μιμητισμός των συνηθειών των μεγαλυτέρων, η γενικότερη προσπάθεια τους να αποδείξουν στον εαυτό τους και στους συνομηλίκους τους πως έχουν μεγαλώσει και πως μπορούν να κάνουν ότι και οι ενήλικες, τα λανθασμένα πρότυπα, οι επιρροές που δέχονται από τα ΜΜΕ και τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο και τέλος, η ψευδαίσθηση που

έχουν πως οι εθιστικές ουσίες θα τους βοηθήσουν να ξεπεράσουν την μοναξιά που βιώνουν ή κάποιο ενδεχόμενο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν.

Ο πιο ενδεδειγμένος τρόπος αντιμετώπισης αυτών των φαινομένων, είναι η συζήτηση τους, από μέρους των γονιών και των εκπαιδευτικών με τους εφήβους, ώστε αυτοί να κατανοήσουν τους σοβαρούς κινδύνους που ενέχουν για την υγεία τους οι εθιστικές ουσίες. Η προσέγγιση αυτών των θεμάτων πρέπει να γίνεται με τρόπο απλό, άμεσο, και ήπιο, χωρίς έντονες διαφωνίες και απαγορεύσεις που μπορούν να οδηγήσουν στην αντίδραση των εφήβων και να φέρουν αντίθετα αποτελέσματα από αυτά που επιδιώκουμε.

Από την πλευρά της και η πολιτεία, οφείλει να προστατεύει τους ανηλίκους και να λαμβάνει μέτρα κυρίως πρόληψης αυτών των φαινομένων, όπως η έγκυρη και σωστή ενημέρωση για τις εθιστικές ουσίες.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται σχετικές έρευνες που αφορούν την σχέση των εφήβων με τις εθιστικές ουσίες (τσιγάρο, αλκοόλ, ναρκωτικά).

Η πρώτη έρευνα τιτλοφορείται "Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα", από τους Αν. Κοκκέβη, Δ. Μαδινού, κ. Κ. Στεφανή, και έχει σαν σκοπό να διευρευνήσει την χρήση ουσιών στον μαθητικό πληθυσμό.

Η έρευνα διεξήχθη σε δείγμα, 11.600 μαθητών, γυμνασίου και λυκείου, σε πανελλήνια κλίμακα (με ιδιαίτερη έμφαση στα μεγάλα αστικά κέντρα), κατά το έτος 2000.

Τα αποτελέσματα της έρευνας παρουσιάζονται στην συνέχεια. Συγκεκριμένα :

1) α. Οι μαθητές και το κάπνισμα

Από τις απαντήσεις που έδωσαν οι μαθητές στο ερωτηματολόγιο προκύπτει πως το 71,3% του συνολικού πληθυσμού έχει καπνίσει. Το 44,7% έχει καπνίσει μία δύο ή περισσότερες φορές αλλά δεν καπνίζει συστηματικά, το 4,3% έχει καπνίσει συστηματικά στο παρελθόν, ενώ το 22,3% καπνίζει συστηματικά τώρα. Δεν έχει καπνίσει ποτέ το 28,7% των μαθητών (Εικόνα 1).

Η σύγκριση των δύο φύλων δείχνει πως περισσότερες μαθήτριες από μαθητές είτε δεν καπνίζουν, είτε έχουν καπνίσει μερικές φορές, αλλά όχι συστηματικά (68,8% αγόρια, 78% κορίτσια). Οι διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα μεγαλώνουν και αντιστρέφονται για το συστηματικό κάπνισμα: το 31,2% των αγοριών έναντι του 21,9% των κοριτσιών απάντησαν πως καπνίζουν συστηματικά τώρα ή πως έχουν καπνίσει συστηματικά στο παρελθόν (Εικόνα 1).

Ποσότητα Καπνίσματος

Οι μαθητές που απάντησαν ότι έχουν καπνίσει ρωτήθηκαν πόσα τσιγάρα κάπνιζαν τη μέρα, μέσα στον τελευταίο μήνα πριν την έρευνα. Όπως φαίνεται από το κυκλικό διάγραμμα της Εικόνας 2, το 54% των μαθητών που είχαν εμπειρία με κάπνισμα δεν έχουν καπνίσει καθόλου μέσα στον τελευταίο μήνα ή έχουν καπνίσει το πολύ 1-2 φορές. Από το 46% των μαθητών που έχουν καπνίσει τον τελευταίο χρόνο το 24,9% θα μπορούσαν να θεωρηθούν "ελαφροί" καπνιστές (ένα τσιγάρο κάπου-κάπου, ως 5 τσιγάρα τη μέρα), το 7,4% "μέτριοι" (σχεδόν μισό πακέτο τσιγάρα τη μέρα), το 7,8% "βαρείς" (σχεδόν ένα πακέτο τσιγάρα τη μέρα) και το 55% "πολύ

βαρείς" καπνιστές (σχεδόν ενάμισι πακέτο ή και περισσότερο τη μέρα).

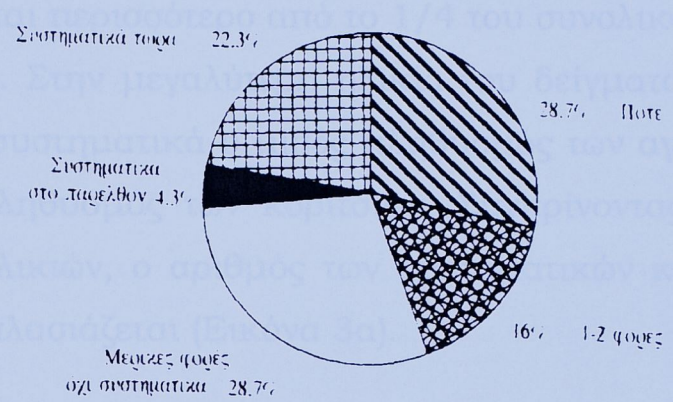

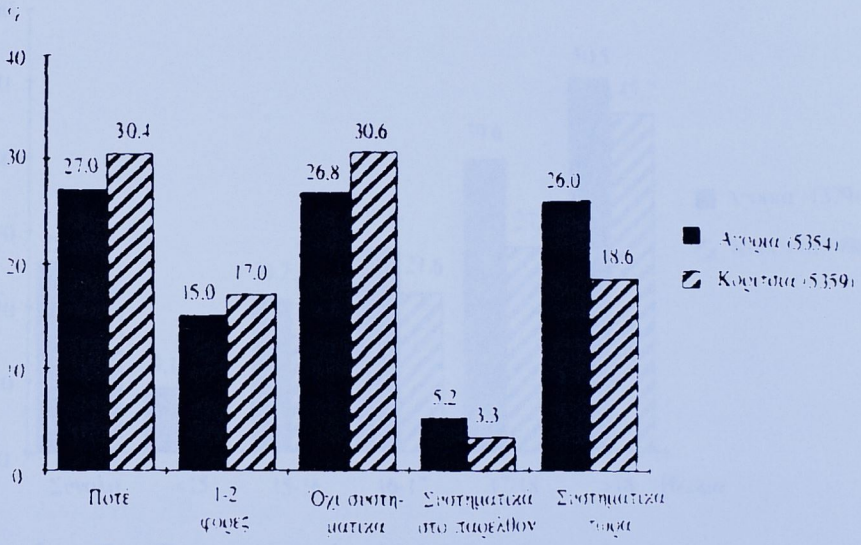

Εικόνα 1. Συχνοτητα καπνισματος στο συνολο του πληθυσμου και κατα φυλο
Ερωτ.: "Καπνισες ποτέ τσιγαρο;"

Πηγή: Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, Τόμος 6, (2000)

Συστηματικό Κάπνισμα και βαρύ[3] κάπνισμα κατά φύλο και ηλικία.

Το συστηματικό κάπνισμα αυξάνει προοδευτικά με την ηλικία, τόσο στα αγόρια όσο και στα κορίτσια. Συγκεκριμένα, ενώ σε ηλικία μικρότερη των 15 ετών, το ποσοστό των μαθητών που

καπνίζουν είναι χαμηλότερο του 10%, στην ηλικία των 17-18 ετών καπνίζει περισσότερο από το 1/3 του συνολικού πληθυσμού των αγοριών και περισσότερο από το 1/4 του συνολικού πληθυσμού των κοριτσιών. Στην μεγαλύτερη ηλικία του δείγματος μας (>18 ετών), καπνίζει συστηματικά ο μισός πληθυσμός των αγοριών και ο μισός σχεδόν πληθυσμός των κοριτσιών. Συγκρίνοντας τις δύο ακραίες ομάδες ηλικιών, ο αριθμός των συστηματικών καπνιστών φαίνεται να πενταπλασιάζεται (Εικόνα 3α).

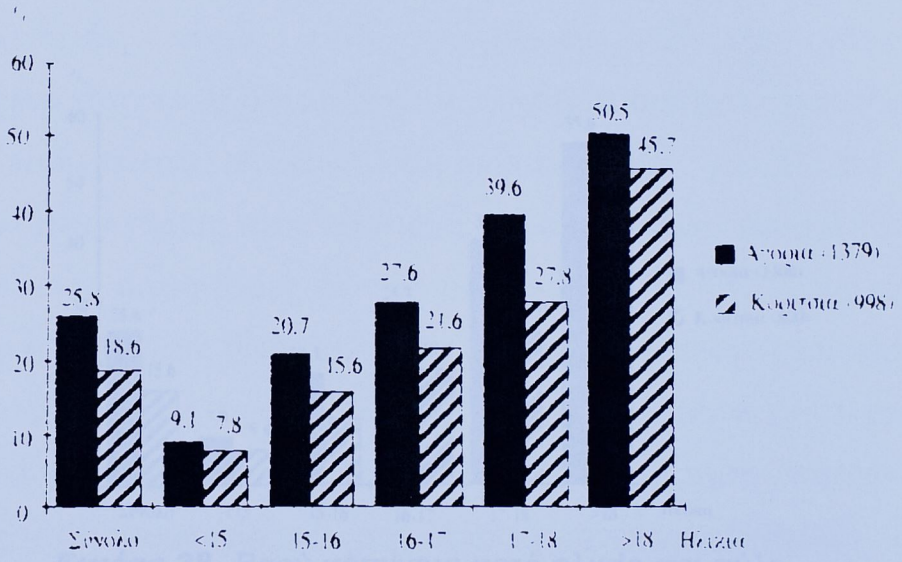

Εικόνα 3α. Συστηματικό κάπνισμα κατά ηλικία και φύλο.

Πηγή: Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, Τόμος 6, (2000)

*Το *πλήθος των μαθητών από το οποίο προκύπτουν τα αναγραφόμενα στην Εικόνα 3α, ποσοστά είναι.: Αγόρια: Σύνολο (5336) <15 (1281), 15-16 (1263), 16-17 (1312), 17-18 (995), >!8 (485). Κορίτσια: Σύνολο (5355), <15 (1423), 15-16 (1338), 16-17 (1349), 17-18 (1015), >18 (230).*

Αυξάνουν επίσης με την ηλικία το βαρύ (11-20 τσιγάρα τη μέρα) ή και το πολύ βαρύ (περισσότερα από 20 τσιγάρα τη μέρα) κάπνισμα. Το ποσοστό των μαθητών που είναι βαρείς ή πολύ βαρείς

[3] Στο "βαρύ κάπνισμα" περιλαμβάνονται οι "μέτριοι", "βαρείς" και "πολύ βαρείς" καπνιστές,

καπνιστές αυξάνει κατά 7-8 φορές ανάμεσα στην μικρότερη και τη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα. Η αύξηση αυτή ισχύει και για τα δύο φύλα. Στη μεγαλύτερη ηλικία των 18-20 ετών, πάνω από τα μισά αγόρια και σχεδόν τα μισά κορίτσια είναι "βαρείς" ή "πολύ βαρείς" καπνιστές (Εικόνα 3β).

Τόσο για το συστηματικό όσο και για το βαρύ κάπνισμα, η διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα είναι μικρότερη στη μικρότερη ομάδα ηλικίας (14-15 ετών), σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες ηλικίες.

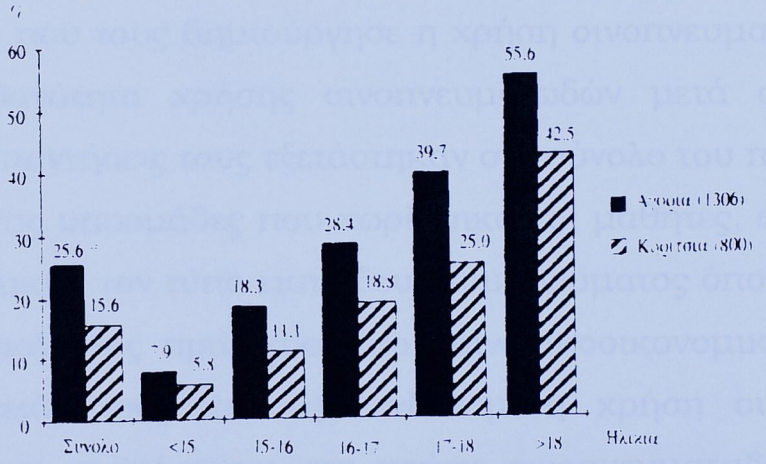

***Εικόνα* 3β.** Βαρύ κάπνισμα κατά ηλικία *και φύλο.*

Πηγή: Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, Τόμος 6, (2000)

**Το πλήθος των μαθητών ατό το οποίο προκύπτουν τα αναγραφόμενα στην* Εικόνα *3β ποσοστά είναι: Αγόρια: Σύνολο (5095). <15 (1235), 15-16 (1193), 16-17 (1247), 17-18 (963), >18 (457).* Κορίτσια: *Σύνολο (5126), <15 (1369), 15-16 (1274), 16-17 (1295), 17-18 (969), >18 (209).*

μαθητές δηλαδή που καπνίζουν σχεδόν μισό πακέτο ή και περισσότερα τσιγάρα τη μέρα.

1β. Οι μαθητές και τα οινοπνευματώδη

Συχνότητα Χρήσης Οινοπνευματωδών

— Στο Τμήμα *του* Ερωτηματολογίου για τα οινοπνευματώδη, οι μαθητές ρωτήθηκαν αν έχουν πιεί ή πίνουν οινοπνευματώδη ποτά και ποσό συχνά, ποτέ άρχισαν να πίνουν, τι είδους ποτά πίνουν, αν τους συμβαίνει να πίνουν μεγάλες ποσότητες, πόσες φορές έχουν μεθύσει. Ρωτήθηκαν ακόμα για τις συνθήκες και τους χώρους που συνήθως πίνουν, για τους λόγους που τους κάνουν να πίνουν οινοπνευματώδη χωρίς την οικογένεια, για τα ενδεχόμενα προβλήματα που τους δημιούργησε η χρήση οινοπνευματωδών και για την πιθανότητα χρήσης οινοπνευματωδών μετά από πέντε χρόνια. Οι απαντήσεις τους εξετάστηκαν στο σύνολο του πληθυσμού καθώς και στις υποομάδες που χωρίστηκαν οι μαθητές, ως προς το φύλο, την ηλικία, τον τύπο εκπαιδευτικού ιδρύματος όπου φοιτούν, τη γεωγραφική τους προέλευση, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειάς τους και την ενδεχομένη χρήση ουσιών. (Οι ερωτήσεις που αναφέρονται στη χρήση οινοπνευματωδών και τα αναλυτικά ποσοστά των μαθητών που απάντησαν σ' αυτές, στο σύνολο τους και στις υποομάδες στις οποίες χωρίστηκε ο μαθητικός πληθυσμός, παρουσιάζονται στους Πίνακες του Παραρτήματος VI).

Από τις απαντήσεις που έδωσαν οι μαθητές στο ερωτηματολόγιο προκύπτει πως το 97,9% (98,3% αγόρια και 97,5% κορίτσια) έχουν πιει οινοπνευματώδη ποτά σε όλη τη ζωή τους[4] ενώ το 91,2% 193,1% αγόρια και 94% κορίτσια) έχουν πιει περισσότερο από μια-δυο φορές. Μέσα στον τελευταίο χρόνο έχουν πιει οινοπνευματώδη το 94,8% των μαθητών (95,7% αγόρια, 94%

[4] Η σχετική ερώτηση είναι διατυπωμένη ως εξής: Ήπιες ποτέ, και αν ναι, πόσες φορές ήπιες μπύρα ή κρασί ή κάποιο άλλο οινοπνευματώδες ποτό: α. σε όλη τη ζωή σου μέχρι σήμερα, β. στη διάρκεια των 12 τελευταίων μηνών, γ. στη διάρκεια των 30 τελευταίων χρόνων.

κορίτσια) και το 80,1% (84,1% αγόρια 76% κορίτσια) έχουν πιεί πάνω από δύο φορές. Όπως φαίνεται από το κυκλικό διάγραμμα της Εικόνας 11, στη διάρκεια του τελευταίου μήνα πριν από την έρευνα έχουν πιει οινοπνευματώδη ποτά το 82,4% των μαθητών (82,5% αγόρια και 79,6% κορίτσια) και το 49,2% (56,3% αγόρια και 41,9% κορίτσια) έχουν πιει πάνω από μία ή δύο φορές.

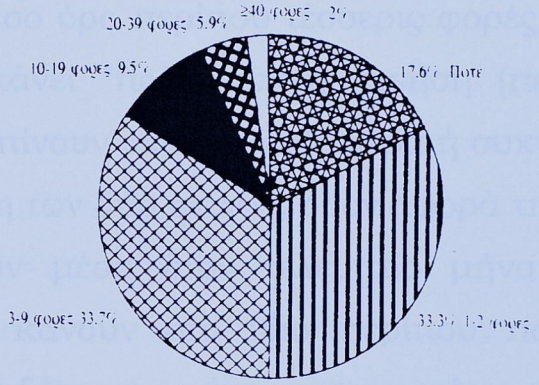

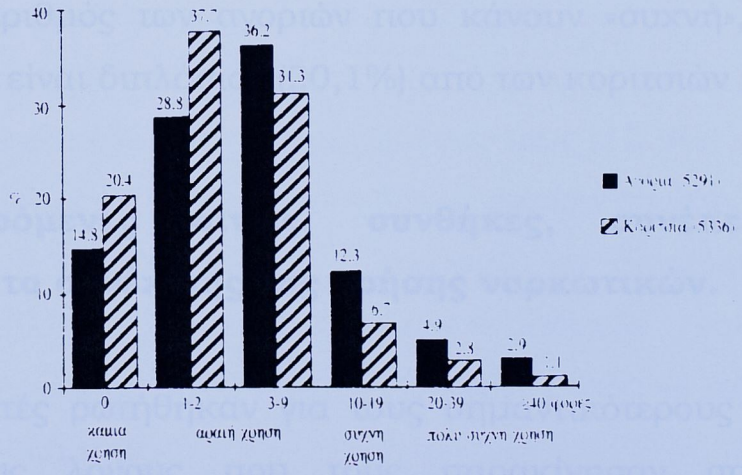

Εικόνα 11. Συχνότητα χρήσης οινοπνευματωδών στο σύνολο του πληθυσμού και κατά φύλο.

Ερωτ.: «Πόσες φορές ήπιες μπύρα, κρασί ή κάποιο άλλο οινοπνευματώδες ποτό στη διάρκεια.

Πηγή: Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, Τόμος 6, (2000).

Η συχνότητα με την οποία αναφέρει ότι έχει πιεί οινοπνευματώδη ποτά ο μαθητικός πληθυσμός μέσα στον τελευταίο μήνα παρουσιάζεται στην Εικόνα 11. Τα 2/3 περίπου των μαθητών (70%) έχουν κάνει "αραιή" χρήση οινοπνευματωδών ποτών (1-9 φορές), πίνουν δηλαδή κατά μέσο όρο μία με δύο φορές την εβδομάδα, το 9,5% έχει κάνει "συχνή" χρήση (10-19 φορές), πίνουν δηλαδή κατά μέσο όρο περίπου τέσσερις φορές την εβδομάδα, ενώ το 5,9% έχει κάνει "πολύ συχνή" χρήση (περισσότερο από 20 φορές), δηλαδή πίνουν σχεδόν κάθε μέρα ή συχνότερα.

Η σύγκριση των δύο φύλων, όσον αφορά τη συχνότητα χρήσης οινοπνευματωδών μέσα στον τελευταίο μήνα δείχνει πως, ενώ "αραιή" χρήση κάνουν στο ίδιο περίπου ποσοστό αγόρια και κορίτσια, όσο αυξάνει η χρήση παρατηρείται σαφής υπεροχή των αγοριών. Ο αριθμός των αγοριών που κάνουν «συχνή», ή «πολύ συχνή» χρήση είναι διπλάσιος (20,1%) από των κοριτσιών (10,6%).

1γ. Αναφερόμενες αιτίες, συνθήκες, συνέπειες και πιθανότητα συνέχισης της χρήσης ναρκωτικών.

Οι μαθητές ρωτήθηκαν για τους σημαντικότερους κατά την εκτίμηση τους λόγους που τους παρακίνησαν στη χρήση μαριχουάνας/χασίς ή άλλων ναρκωτικών εκτός μαριχουάνας/χασίς, για τις συνθήκες χρήσης μαριχουάνας/χασίς (χώρος ή συντροφιά), για την τάξη που φοιτούσαν όταν πήραν για πρώτη φορά κάποια νόμιμη (ηρεμιστικά, άλλο φάρμακο) ή παράνομη (μαριχουάνα/χασίς, L.S.D.. κοκαΐνη, ηρωίνη, άλλα οπιούχα) ναρκωτική ουσία, για τις συνέπειες από τη χρήση μαριχουάνας/χασίς και για την πιθανή συνέχιση χρήσης

μαριχουάνας/χασίς και ηρωίνης. Υπενθυμίζουμε εδώ πως σύμφωνα με τα ευρήματα που περιλαμβάνονται στο προηγούμενο Κεφάλαιο της Επιδημιολογίας, η μαριχουάνα/χασίς είναι η συνηθέστερη παράνομη ουσία χρήσης.

Αιτίες χρήσης

Οι σπουδαιότεροι λόγοι που παρακίνησαν τους μαθητές να πάρουν μαριχουάνα ή χασίς είναι, με τη σειρά που αναφέρονται:

- Για δοκιμή, από περιέργεια (71,3%)
- Για να νιώσουν ευχάριστα (40,8%)
- Για να απαλλαγούν από τα προβλήματα τους (28,2%)
- Από θυμό ή απογοήτευση (24%)
- Γιατί έτσι αισθάνονται καλύτερα (20,2%)
- Για να ηρεμήσουν (19,9%)
- Για να διασκεδάσουν με τους φίλους τους (15.9%).

Παρατηρούμε ότι ο κυριότερος λόγος της χρήσης μαριχουάνας ή χασίς είναι η περιέργεια και η επιθυμία να δοκιμάσουν κάτι καινούργιο. Άλλωστε, το 59% των μαθητών που έχουν χρησιμοποιήσει μαριχουάνα ή χασίς, αναφέρουν ότι το πήραν μόνο 1-2 φορές στη ζωή τους.

Σημειώνουμε ακόμη ότι το 14,3% των μαθητών που έχουν πάρει ηρωίνη αναφέρουν ως λόγο χρήσης της μαριχουάνας ή του χασίς το ότι "τους έγινε απαραίτητο", σε σύγκριση με το 2,3% των "χρηστών" άλλων ναρκωτικών.

Ως κυριότεροι λόγοι χρήσης άλλων ναρκωτικών (εκτός μαριχουάνας ή χασίς) ή χαπιών χωρίς ιατρική σύσταση αναφέρονται οι εξής:

- Για δοκιμή, από περιέργεια (55,4%)

- Για να νιώσουν ευχάριστα (35,2%)
- Για να ηρεμήσουν (32,3%)
- Από θυμό ή απογοήτευση (30,8%)
- Για να απαλλαγούν από τα προβλήματα τους (29,5%)
- Γιατί αισθάνονται να τους καταπιέζει το περιβάλλον (23,2%)
- Για να διασκεδάσουν με τους φίλους τους (13,5%)

Συνθήκες χρήσης

Από τις απαντήσεις στην ερώτηση σχετικά με τις συνθήκες χρήσης μαριχουάνας/χασίς φαίνεται πως οι μαθητές που έχουν δοκιμάσει μαριχουάνα/χασίς πήραν τις ουσίες αυτές κυρίως με το φίλο ή τη φίλη τους (70,8%), με φίλους της ηλικίας τους (65,9%), μόνοι τους (26,5%) ή με άλλα άτομα πάνω από 30 ετών (18,1%).

Οι κυριότεροι χώροι, όπου οι μαθητές πήραν μαριχουάνα ή χασίς, είναι:

- Ανοιχτός χώρος, όπως πάρκο, πλατεία κλπ. (44,7%)
- Σε πάρτυ (26,5%)
- Ντισκοτέκ (20%)
- Καφετέριες ή μπαρ (15,1%).

Σημειώνουμε ακόμη ότι το 15% από τους μαθητές που χρησιμοποίησαν μαριχουάνα/χασίς, αναφέρουν ότι πήραν τις ουσίες αυτές λίγες (10,9%) ή τις περισσότερες φορές (4.5%) στο χώρο του σχολείου τους.

Ηλικία έναρξης χρήσης

Η κατεξοχήν ηλικία έναρξης της χρήσης νόμιμων και παράνομων ουσιών είναι η μέση εφηβική ηλικία. Το 50% περίπου των μαθητών που πήραν κάποιο ναρκωτικό ή ψυχοδραστικό φάρμακο, το πήραν στην 3η Γυμνασίου, ή στην 1η Λυκείου.

Συνέπειες από τη χρήση

Τα προβλήματα που αναφέρονται από σχετικά υψηλά ποσοστά μαθητών ως συνέπειες της χρήσης μαριχουάνας ή χασίς είναι τα ακόλουθα:

- Αλλαγή της διάθεσης (30,4%)
- Μείωση της ικανότητας για καθαρή σκέψη (25,8%)
- Υιοθέτηση συμπεριφοράς, για την οποία αργότερα μετάνιωσαν (22,1%)
- Συναναστροφή με άτομα που είχαν κακή επίδραση πάνω τους (20,9%)
- Μείωση της ενεργητικότητας (17,8%)
- Μείωση του ενδιαφέροντος για άλλες δραστηριότητες (16,6%)
- Προβλήματα μνήμης ή προσοχής (16,6%)
- Επικίνδυνη οδήγηση (16,6%)
- Προβλήματα στις σχέσεις με τους γονείς (16%)
- Μείωση της απόδοσης στο σχολείο (14,7%).

Πιθανότητα συνέχισης της χρήσης

Το 22,9% των μαθητών που έχουν δοκιμάσει μαριχουάνα/χασίς πιστεύουν ότι θα συνεχίζουν τη χρήση και μετά από πέντε χρόνια. Αντίθετα, το 77,1% πιστεύουν ότι δε θα κάνουν χρήση των ουσιών αυτών. Τέλος, από το 0,5% των μαθητών που αναφέρουν ότι πήραν ηρωίνη, το 75,5% πιστεύουν ότι δε θα παίρνουν ηρωίνη τα επόμενα χρόνια, ενώ το 24,5% απαντά πως είναι πιθανό να παίρνουν. Άρα η μαριχουάνα δε διαφοροποιείται από την ηρωίνη, αναφορικά με την πιθανότητα χρήσης της στο μέλλον.

2. Επίσης παρατίθενται στοιχεία από την έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, όπως αυτή αναφέρεται στην ετήσια έκθεση του ΕΚΤΕΠΝ για την κατάσταση των ναρκωτικών στην Ελλάδα (κατά το έτος 2000).

Η έρευνα του Πανεπιστήμιου Ιωαννίνων

Η Ιατρική Σχολή του Πανεπιστήμιου των Ιωαννίνων διεξήγαγε το 1997 επιδημιολογική έρευνα *για τη χρήση των* ναρκωτικών στους μαθητές της Γ' λυκείου από σχολεία της Αθήνας, των Ιωαννίνων και της Πάτρας. Οι βασικοί στόχοι της έρευνας ήταν η μελέτη της επικράτησης της χρήσης στους μαθητές της Αθήνας και σε δύο μεγάλες πόλεις που συνδυάζουν στοιχεία της παραδοσιακής και της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας (Δημητρίου, 2000).

Στόχοι: Επικράτηση της χρήσης, σύγκριση μεταξύ των πόλεων, στάσεις

Χρόνος διεξαγωγής: 1996-1997

Δείγμα: 2.109 μαθητές της Γ Λυκείου

Μεθοδολογία: Χορήγηση αυτοσυμπληρούμενου ερωτηματολογίου

Αποτελέσματα: Το 8,2% (13% των αγοριών και 4,3% των κοριτσιών) των μαθητών έχει δοκιμάσει ψυχότροπες ουσίες (συμπεριλαμβανομένων και των ηρεμιστικών χωρίς συνταγή γιατρού).

Τα αγόρια υπερτερούν των κοριτσιών στην περιστασιακή και στη συστηματική χρήση.

Η κάνναβη ήταν το πιο δημοφιλές ναρκωτικό, οι δε άλλες ουσίες ακολουθούσαν με πολύ χαμηλότερα ποσοστά (Πίνακας 2).

Πίνακας 2: Χρήση ουσιών από μαθητές λυκείου: στοιχεία από την έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

	ΣΥΝΟΛΟ (2.109) %	ΑΓΟΡΙΑ (970) %	ΚΟΡΙΤΣΙΑ (1.139) %
Χρήση σε όλη τη ζωή			
Γενική χρήση ψυχοτρόπων ουσιών	8,2	13,0	4,3
Περιστασιακή χρήση	5,0	7,4	3,1
Συστηματική χρήση	3,2	5,6	1,2
Προτιμώμενες ουσίες γενικής χρήσης			
Κάνναβη	7,6	11,9	4,5
Οπιούχα	1,7	1,9	0,9
Κοκαΐνη	1,1	1,1	0,9
LSD	0,3	0,7	0,5
Έκσταση	0,4	0,7	0,1
Αμφεταμίνες	0,3	0,4	0,3
Ηρεμιστικά	1,2	2,1	0,5

ΠΗΓΗ: Δημητρίου, 2000.

Τίτλος: «Χαρακτηριστικά των εφήβων χρηστών ψυχοτρόπων ουσιών που προσέγγισαν τη ΣΤΡΟΦΗ το 1999»

Φορέας διεξαγωγής: ΚΕΘΕΑ

Φορέας χρηματοδότησης: Δίκτυο υπηρεσιών ΣΤΡΟΦΗ-ΚΕΘΕΑ

Στόχοι: Η βελτίωση των παρεχόμενων υπηρεσιών μέσα από τη διερεύνηση των χαρακτηριστικών των εφήβων και των νεαρών χρηστών που προσέρχονται στο θεραπευτικό Πρόγραμμα «ΣΤΡΟΦΗ»

Χρόνος διεξαγωγής: 1999-2000

Δείγμα: 450 άτομα που προσέγγισαν το Κέντρο Συμβουλευτικής Εφήβων «ΣΤΡΟΦΗ» και το Συμβουλευτικό Σταθμό Εφήβων στο Δικαστήριο Ανηλίκων Αθήνας

Μέθοδος συλλογής στοιχείων: Προσωπική συνέντευξη βασισμένη στο ερωτηματολόγιο του Δείκτη Αίτησης θεραπείας της ομάδας Πομπιντού

Αποτελέσματα:

- Η αναλογία αγοριών-κοριτσιών είναι 5:1.
- Η συντριπτική πλειοψηφία (90%) ζουν με τη γονεϊκή οικογένεια, η οποία αποτελεί και την κύρια πηγή παραπομπής για τους περισσότερους.
- Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν τα 18 έτη για τα κορίτσια και 17,9 για τα αγόρια.
- Οι περισσότεροι είχαν διακόψει το σχολείο, το 36% μόνο φοιτούσε σε αυτό.
- Η πλειοψηφία προσέγγισαν το έτος αναφοράς τη ΣΤΡΟΦΗ για πρώτη φορά.
- Οι 6 στους 10 είχαν δοκιμάσει παράνομες ουσίες στην ηλικία των 15 ετών για πρώτη φορά.
- Το 53% των αγοριών και το 32% των κοριτσιών δήλωσαν την κάνναβη ως κύρια ουσία χρήσης, ενώ την ηρωίνη ως κύρια ουσία

δήλωσαν το 31 % των αγοριών και το 52% των κοριτσιών.

- Περισσότερα κορίτσια (59,8%) από ό,τι αγόρια (40,2%) κάνουν ενέσιμη χρήση και η ίδια αναλογία ισχύει και για την κοινή χρήση σύριγγας (58,2% και 47,2% αντίστοιχα) (ΣΤΡΟΦΗ, 2000).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο

5.1. Συμπεράσματα και προτάσεις.

Σκοπός της παρούσας μελέτης, όπως αναφέρεται και στο εισαγωγικό μας κεφαλαίο, ήταν η παρουσίαση των χαρακτηριστικών της εφηβικής ηλικίας σε όλους τους τομείς της ανάπτυξης, δηλαδή τον βιοσωματικό, τον γνωστικό, τον συναισθηματικό και τον κοινωνικό. Για το λόγο αυτό στην εργασία παρουσιάστηκαν οι όψεις της εφηβικής ηλικίας που αναφέρονται στα σχετικά ελληνικά συγγράμματα, βιβλία και έρευνες που αφορούν την εφηβική ηλικία, τα οποία ήταν στη διάθεσή μας κατά την διάρκεια της βιβλιογραφικής αναζήτησης. Έγινε επίσης προσπάθεια χρησιμοποίησης, ενδεικτικής ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας (αγγλική).

Η βιβλιογραφική έρευνα που πραγματοποιήσαμε, μας οδήγησε στην εξής γενική διαπίστωση: υπάρχει σημαντική έλλειψη ερευνών στο αντικείμενο της εφηβικής ψυχολογίας. στην ελληνική βιβλιογραφία. Οι περισσότερες εργασίες προσεγγίζουν το αντικείμενο της εφηβικής ψυχολογίας κυρίως από την θεωρητική του σκοπιά.

Μια δεύτερη παρατήρηση, την οποία πρέπει να επισημάνουμε και η οποία αποτελεί ουσιαστικά το αποτέλεσμα της γενικής διαπίστωσης που προαναφέραμε, είναι η χρονική διαφοροποίηση που παρατηρείται στο ίδιο το αντικείμενο της εφηβικής ψυχολογίας. Συγκεκριμένα:

Κατά τη δεκαετία του 1960 και του 1970, η εφηβική ψυχολογία μελετάται και καταγράφεται σαν τμήμα, σαν μέρος της γενικότερης αναπτυξιακής πορείας του ανθρώπου. Στην

βιβλιογραφία αυτής της περιόδου, η εφηβεία είναι το κομμάτι ενός γενικότερου συνόλου και παρουσιάζεται κυρίως περιγραφικά.

Από τις αρχές περίπου του 1980, ως και το 1990, η εφηβεία προσεγγίζεται και αναλύεται ουσιαστικά. Η εφηβική ψυχολογία καθορίζεται σαν ένα ιδιαίτερο γνωστικό αντικείμενο. Στην βιβλιογραφία αυτής της περιόδου, βρίσκουμε και τις σημαντικότερες έρευνες που αφορούν στα χαρακτηριστικά της εφηβείας (Παρασκευόπουλος 1982, Μάνος 1986). Τα στοιχεία αυτών των ερευνών χρησιμοποιούμε κυρίως και στην παρούσα εργασία.

Από το 1990 ως σήμερα, στην βιβλιογραφία, η εφηβεία προσεγγίζεται με έναν διαφορετικό τρόπο. Είτε μελετάται σε συνάρτηση με κάποιο άλλο αντικείμενο η πρόβλημα (π.χ. έφηβοι και ναρκωτικά, οι πολιτικές πεποιθήσεις των εφήβων), είτε μελετάται εξειδικευμένα κάποιο αναπτυξιακό χαρακτηριστικό της εφηβείας (π.χ. η μνήμη του εφήβου, η διαδικασία της μάθησης). Στην βιβλιογραφία αυτής της περιόδου, βρίσκουμε και τις σημαντικότερες έρευνες που χρησιμοποιούμε και στην παρούσα εργασία όπως π.χ. οι έφηβοι και τα ναρκωτικά (ΕΚΤΕΠΝ)

Η εφηβεία είναι μια δύσκολη περίοδος, τόσο για τους ίδιους τους εφήβους, λόγω των σημαντικών αλλαγών που βιώνουν, όσο και για τους γονείς και τους δασκάλους, που συχνά δυσκολεύονται να κατανοήσουν τους εφήβους και την συμπεριφορά τους.

Ταυτόχρονα, είναι και μια περίοδος καθοριστική για την ανάπτυξη και την περαιτέρω κοινωνική εξέλιξη του ατόμου. Ο έφηβος βλέπει τον εαυτό του να αλλάζει και δυσκολεύεται να αποδεχτεί την καινούργια του εικόνα. Επίσης, έρχεται αντιμέτωπος για πρώτη φορά με τις υποχρεώσεις του και τις συνέπειες τους. Αυτό δημιουργεί μια πρόσθετη αγωνία στον έφηβο, καθώς τώρα

γνωρίζει πως οι γονείς και οι ενήλικες, δε συγχωρούν τις ατασθαλίες του, όπως όταν ήταν παιδί.

Όλες αυτές οι αναπτυξιακές αλλαγές, σε συνδυασμό με την αγωνία και το άγχος που αισθάνεται ο ίδιος ο έφηβος, για τον εαυτό του που αλλάζει, έχουν σαν αποτέλεσμα την εκδήλωση αυτής της συμπεριφοράς στην εφηβεία, που χαρακτηρίζεται από έντονες αντιδράσεις, θυμό, διαφωνίες, όπως έχουμε αναφέρει στα προηγούμενα κεφάλαια.

Ο καλύτερος τρόπος αντιμετώπισης αυτής της συμπεριφοράς, είναι ο διάλογος με τον έφηβο. Ο έφηβος, είναι καλό, να ενημερωθεί από πριν, για τις αλλαγές που πρόκειται να του συμβούν, είτε από τους γονείς του, είτε από το σχολείο. Επίσης πρέπει η σχέση γονέων και έφηβων να είναι τέτοια, ώστε ο έφηβος να μπορεί να συζητά με τους γονείς τους το όποιο πρόβλημα τυχόν αντιμετωπίσει.

Όπως τονίσαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, η οικογένεια και το σχολείο, επηρεάζουν σημαντικά την διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. Για το λόγο αυτό οφείλουν να βρίσκονται δίπλα στον έφηβο, να τον κατευθύνουν και να τον βοηθούν, αφήνοντας τον παράλληλα ελεύθερο να κάνει τις επιλογές του για τα ζητήματα που τον αφορούν. Οι σχέσεις του εφήβου με την οικογένεια και το σχολείο, πρέπει να διέπονται από αμοιβαίο σεβασμό και κατανόηση, για να αντεπεξέλθουν με τον τρόπο αυτό, στις δυσκολίες που θα αντιμετωπίσουν κατά την εφηβεία.

Συνοψίζοντας, πρέπει να αναφέρουμε, πως τις κρίσεις της εφηβικής ηλικίας, τις περνούν όλοι οι έφηβοι, σε διαφορετικό όμως βαθμό.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των έφηβων, αφού περάσει τις εφηβικές κρίσεις, φτάνει στην ομαλότητα και στην ωριμότητα. Στις

περιπτώσεις που οι κρίσεις αυτές δεν μπορούν να ξεπεραστούν με το πέρας της εφηβείας ή εκδηλώνονται σε πολύ έντονο βαθμό, (π.χ. χρόνια κατάθλιψη, νευρική ανορεξία, βουλιμία), πρέπει να αντιμετωπίζονται από ειδικούς ψυχολόγους και γιατρούς. Η ιδιαίτερη συμπεριφορά της εφηβείας, πρέπει πάντα να αντιμετωπίζεται στη σωστή της βάση, χωρίς να υπερεκτιμάται ή να υποτιμάται αυτή η συμπεριφορά, τόσο από τον ίδιο τον έφηβο, όσο και από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Βιβλιογραφία

[1] Δερβίσης, ΣΤ., Ν. (1984). Ψυχολογία και οδηγητική της προσωπικότητας του αναπτυσσόμενου ανθρώπου. Θεσσαλονίκη : εκδ. Ιδίου.

[2] Ντικμέγιερ Ντ., Μακ-Καιν Γκ., Κάρλσον Τζ., Μάθε να παραδέχεσαι, να ενθαρρύνεις, να πειθαρχείς και να σέβεσαι τον εαυτό σου και τους άλλους. Εκδόσεις: Θυμάρι.

[3] Δραγώνα Θ., Ντάβου Μπ., (1992). Εφηβεία, προσδοκίες και αναζητήσεις, Αθήνα : Παπαζήση

[4] Λοφέρ Μ., (1992). Εφηβική διαταραχή και ψυχικός κλονισμος. Μ.τ.ρ. Τσιάντη Β., Αθήνα:Καστανιώτη.

[5] Τσιάντης Ι., Αναστασόπουλος Δ., Χαντζάρα Β., Λιακοπούλου Μ., Χριστιανόπουλος Κ., (1998).Εφηβεία. Αθήνα:Καστανιώτη

[6] Conger J.(1981).Η εφηβική ηλικία, Μια καταπιεσμένη γενιά, Μ.Τ.Φ. Σόλμαν Μ. Αθήνα : Ψυχογιός.

[7] Ντικμέγιερ Ντ., Μακ-Καιν Γκ.,(1988). Γονείς και έφηβοι, από τις συγκρούσεις στη συνεργασία, μτ. Κονιοπούλου Λ., Αθήνα :Θυμάρι.

[8] Herbert M.(1992). Ψυχολογικά προβλήματα εφηβικής ηλικίας, επιμ. Καλαντζή- Αζήζη, Α. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

[9] Κοσμόπουλος Β. Αλ. (1980). Ψυχολογία και οδηγητική της παιδικής και νεανικής ηλικίας Πάτρα: εκδ. Ιδίου.

[10] Κρασανάκης Γ. (1986). Η εφηβεία, Ψυχοπαιδαγωγική θεώρηση, Αθήνα : εκδ. Ιδίου.

[11] Κρασανάκης Γ., (1992). Θέματα ψυχολογίας του εφήβου Ηράκλειο:εκδ. Ιδίου.

[12] Κρασανάκης Γ., (1988).Ψυχοπαιδαγωγικά προβλήματα της εφηβικής ηλικίας Αθήνα: Σμυρνιωτάκης.

[13] Κασσωτάκης Μ.Ι., (1979). Ο έφηβος και τα προβλήματα του, Αθήνα : εκδ. Ιδίου.

[14] Κάλμπ Τζ., Βισκότ Ντ., (1980). Όταν είσαι αγόρι, όταν είσαι κορίτσι. Μετάφραση Λώμη, Μ. Αθήνα:Γλάρος.

[15] Μάνος Κ.Γ., (1986). Ψυχολογία του εφήβου, Αθήνα: Γρηγόρης.

[16] Μάνος Κ.Γ., (1984). Στάσεις έφηβων ή πως μας βλέπουν και τι θέλουν οι έφηβοι, Αθήνα:΄Ιων.

[17] Παρασκευόπουλος,Ν.Ι., (1982).Εφηβική ηλικία, Αθήνα: Εκδ. Ιδίου

[18] Πιαζέ Ζ.,(1988). Η Ψυχολογία της νοημοσύνης, Μ.Τ.Φ. Βερβερίδης Α. Αθήνα : Καστανιώτη

[19] Πιαζέ Ζ.,Προβλήματα ψυχολογίας, Μ.Τ.Φ.Βερβερίδης Α. Αθήνα :Νέα σύνορα

[20] Πόρποδας Κ. Δ., (1998). Η διαδικασία της μάθησης, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

[21] Παντελίδου-Μαλούτα Μ., (1987). Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβεία, Αθήνα:Gutenberg

[22] Βάμβουκας Μ.Ι., (1978). Φόβοι και αγωνία στην εφηβεία. Αθήνα: εκδ. Ιδίου.

[23] Ριβιέ Ρ.Μ., (1989). Η κοινωνική ανάπτυξη του εφήβου. Μτφ. ΝτεΚάστρο Μ., Αθήνα: Καστανιώτη.

[24] Ρεμπλάιν Χ., (1980). Εισαγωγή στη Ψυχολογία του παιδιού και του εφήβου. Μτ. Νικολούδη Σ., Αθήνα: Κοτσιανά Δ. Ι.

[25] Πουρκός Μ.Α., (1990). Η ανάπτυξη της ηθικής αυτοάμυνας. Αθήνα: εκδ. Ιδίου.

[26] Βουϊδάσκης Β.Κ. (1987). Η επιθετικότητα σαν κοινωνικό πρόβλημα στην οικογένεια και στο σχολείο, Αθήνα: Γρηγόρη.

[27] Χαραλαμπόπουλος Β. (1987). Η ανάπτυξη της προσωπικότητας, Αθήνα:Gutenberg

[28] Καλαντζή-Αζίζι Α. (1989). Αυτογνωσία, αυτοανάλυση και αυτοέλεγχος, Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα.

[29] Λούρια Α.Ρ. (1995). Γνωστική ανάπτυξη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

[30] Μιχαηλίδη Νουάρου Α., (1987). Έφηβοι και παιδεία. Θεσσαλονίκη:University studio press

[31] Γκότοβος Α.Ε.,(1996).Νεολαία και κοινωνική μεταβολή. Αθήνα:Gutenberg.

[32] Fenwick E.-Smith T.,Εφηβεία, οδηγός επιβίωσης για γονείς και εφήβους. Εκδ. Γιαλελλής.

[33] Ριβιέ Ρ. Μ. (1980). Ο έφηβος. Μτφ. Πανουσάκη Μ. Αθήνα: Κοτσιανά Δ.Ι.

[34] Lloyd P.(1998).Γνωστική και γλωσσική ανάπτυξη. Επιμ. Γιαννίτσας Ν. Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα.

[35] Jersild A., Brook J., Brook D., (1998). The phychology of adolescence. Αθήνα:Ελληνικά Γράμματα.

[36] Postman N. (1982). The disappearance of childhood New York:Delacorte Press.

[37] Gilligan C., Lyons P. N., Hanmer J. T., (1990). Making connections. London: Harvard University Press.

[38] Κοκκέβη Αν., Μαδιανού Δημ. Στεφανής Κ. (2000). Τα ναρκωτικά στην Ελλάδα. Τόμος 6, Η χρήση ουσιών στο μαθητικό πληθυσμό, Αθήνα: Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη.

[39] Στεφανής Κ. (2000). Ετήσια έκθεση του ΕΚΤΕΠΝ για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα, Αθήνα: Ψυχιατρική Βιβλιοθήκη.

[40] Παιδί και έφηβος, Άνοιξη 2001, Τόμος 3, Τεύχος 1, Εκδ. Καστανιώτη.

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ